

Regionala byggnadsmönster i Kalmar län

Länsstyrelsen
Kalmar län

Regionala byggnadsmönster i Kalmar län

Meddelandeserien nr 2012:07

ISSN-nummer 0348-8748

Utgiven av Länsstyrelsen Kalmar län

Copyright Kalmar läns museum

Författare Lotta Lamke

Kartor publicerade i enlighet med tillstånd 507-98-2848 från Lantmäteriverket

Omslagsbild Lindshult, Kråksmåla socken, Nybro kommun

Fotografier Kalmar läns museum

Form Sonja Tyrebrant

Förord

När Länsstyrelsen och Kalmar läns museum för snart tio år sedan genom kulturgeografen Stefan Höglin lät utföra en analys av länets odlingslandskap under namnet *Landskapets agrara avtryck. Agrar landskapsanalys i Kalmar län*, var det från början meningen att arbetet även skulle resultera i en kulturhistorisk regionindelning. Av olika skäl blev det inte så. Men behovet har hela tiden funnits och nu har det blivit möjligt att återuppta tråden från det tidiga 2000-talets projekt.

Länsstyrelsens ambition har varit att regionindelningen och karaktärsbeskrivningen av landskapet inte bara ska ta hänsyn till agrara och historiska förhållanden, utan också försöka fånga dagens landskapsinnehåll och karaktärsdrag, inklusive bebyggelsen. Arbetet har därför utförts som ett samarbetsprojekt mellan konsulten och kulturgeografen Stefan Höglin och bebyggelseantikvarien vid läns-museet Lotta Lamke. Sedan projektarbetet påbörjats visade det sig snart lämpligt att dela uppdraget i två delar. Dels en gemensam, genomarbetad analys och noga övervägd indelning av länet i olika regioner med tillhörande karaktärsbeskrivningar, där alla aspekter av landskapet sammanvägs och som föreligger i en parallell rapport. Dels även den del som avrapporteras här och där Lotta Lamke mera på djupet behandlar enbart bebyggelsens skiftande regionala mönster.

Den analys av länets bebyggelse sedd i ett landskapsperspektiv, som nu presenteras, blir ett värdefullt tillskott till kunskapen om Kalmar läns historiska och nutida bebyggelsemönster. De möjliga användningsområdena är många, inte minst bör analysen kunna utgöra ett stöd för kommunerna i deras tillämpning av PBL:s hänsynsregler för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Analysen blir också ett viktigt underlag i länsstyrelsens och kommunernas arbete med länets riksintressen för kulturmiljövården och i myndigheters och institutioners tillämpning av den Europeiska landskapskonventionen.

Kjell-Håkan Arnell

Länsantikvarie

Innehåll

Inledning	5
Uppdraget	5
Några inledande frågeställningar	5
Vilken betydelse kommer bebyggelsen att ha för regionindelningen?	6
Vilken generation av byggnadsbeståndet skall omfattas?	6
Hur skall man hantera tätorternas bebyggelse?	7
Vilka aspekter av bebyggelsen skall omfattas?	9
Vidare undersökningar	10
Torsåspanel	10
Mellersta länets putsfasader	10
Tre utgångspunkter	13
Utgångspunkt I: Tidigare gjorda regionindelningar av Kalmar län	13
Utgångspunkt II: Kalmar läns byggda kulturarv	17
Medeltid och Vasatid	17
Brukens och säteriernas tid (ca 1650-1830)	18
Den agrara omvandlingen (ca 1830-1900).	20
Urbaniseringens tid (ca 1900-1970)	24
Utgångspunkt III: Befolkning och bebyggelse.	26
Befolkningsmönster = bebyggelsemönster	26
Bebyggelsen i Kalmar läns landskapsregioner.	31
Öland	33
Möres slättbygder.	39
Norra sprickdalslandskapet.	43
Emåns och Stångåns dalgångar	49
Höglandsdelen	53
Mellersta skogsbygderna.	57
Referenser	62

Inledning

Uppdraget

Länsstyrelsen i Kalmar län uppdrog år 2007 åt kulturgeograf Stefan Höglin samt åt Kalmar läns museum att göra en regionindelning med tillhörande karaktärsbeskrivning av landskapet i Kalmar län. Då uppdraget formulerades, underströks vikten av att regionindelningen delvis skulle baseras på särdrag i *bebyggelsen*, vilket bidrog till att uppdraget delades. Kalmar läns museum kom att få huvudansvar för den del av arbetet som avsåg bebyggelsen och det är denna del som behandlas i det följande.

Denna rapport inleds med några frågeställningar som uppstår i försöken att väga in byggnadsbeståndet i en regionindelning av landskapet. Därefter skisseras några olika utgångspunkter för regionindelningar av bebyggelsen i vårt län. De resonemang som förs skall främst betraktas som ”tankar utmed vägen”, som en del av arbetsprocessen. I slutet av rapporten redovisas den regionindelning som uppdraget slutligen kommit att utmyнна i och bebyggelsen i de olika kulturlandskapsregionerna beskrivs.

Den begränsade tidsramen och ambitionen att täcka in många typer av byggnader, har dels lett till att arbetet baserats på ett antal subjektivt valda källor, dels till ett arbetssätt där generaliseringar varit ett nödvändigt redskap. Det sistnämnda innebär att både tid och rum har betraktats genom ett mycket grovt raster. De indelningar som skisseras i denna rapport bör snarast betraktas som arbetsredskap, som hypoteser i ett fortsatt arbete med beskriva landskapet i Kalmar län.

De överblickande kunskapsunderlagen om länets bebyggelse är bristfälliga. Det finns också en geografisk ojämnhet, där i synnerhet Ölands bebyggelse ägnats större uppmärksamhet än fastlandets. Rapportens beskrivningar av bebyggelsen i de olika kulturlandskapsregionerna

skiljer sig därför från varandra både i fråga om omfång och i hur väl underbyggda de är. Även beskrivningarna måste många gånger betraktas som skisser eller hypoteser, som vidare undersökningar får bekräfta eller vederlägga.

En av utgångspunkterna för arbete och tankar i denna rapport är ”*Landskapets agrara avtryck*” av Stefan Höglin, som delvis behandlar länets bebyggelse, om än i förbigående och som en del av ett vidare resonemang om äldre tiders utnyttjande och reglering av landskapet. I övrigt har uppgifter hämtats ur litteratur, från kartor, arkivmaterial och tidigare utförda inventeringar.

En del av arbetet har också inneburit att genom dialog ta fasta på den kunskap som finns bland dem som lever och verkar i olika delar av Kalmar län. Arbetsuppgiften har bland annat dryftats vid två seminarier. Vid det första seminarietillfället närvarade personal vid Kalmar läns museum och Länsstyrelsen. Det andra tillfället, vid ett länsövergripande kulturmiljöseminarium, samlade en vidare krets av deltagare.

Några inledande frågeställningar

Ställd inför uppgiften att göra en regionindelning av något så sammansatt som landskapet, måste man välja vilka företeelser som skall omfattas och vilka faktorer som skall få styra indelningen. Då detta uppdrag formulerades ville man inte enbart att arbetet skulle ta hänsyn till agrara och historiska förhållanden. I uppdragsbeskrivningen sades att regionindelningen skulle ”*försöka fånga dagens landskapsinnehåll*”, samtidigt som hänsyn togs till de historiska förutsättningarna. Uppdraget har tolkats som att *hela den befintliga byggnadsmassan* skulle omfattas. Eftersom dagens landskap utgör en produkt av sin historia, har äldre byggnadskultur och historiska skeden naturligtvis ändå kommit att bilda fond i arbetet.

Den vidlyftiga avgränsningen – helheten och samtiden – valdes sannolikt med syfte att skapa ett mångsidigt och aktuellt arbetsredskap, men är inte lätt att hantera. Ett alternativ, beträffande bebyggelsen, hade varit att begränsa studien till den äldre agrara bebyggelsen, något som också diskuterades.

Som uppdraget slutligen formulerades, finns dock fortfarande en möjlighet att tillmäta den traditionella bebyggelsen den största betydelsen. I uppdraget sägs inte vilka *delar* eller *aspekter* av det samlade byggnadsbeståndet som skall betraktas som viktigast. Det är inte heller uttalat hur stor betydelse bebyggelsen skall tillmätas i jämförelse med andra landskapliga företeelser. Inledningsvis följer några tankar omkring dessa frågor

Vilken betydelse kommer bebyggelsen att ha för regionindelningen?

I den regionindelning som görs kommer en mängd olika faktorer eller företeelser i landskapet att vägas samman. Indelningen kommer att bygga på likheter och skillnader mellan olika geografiska områden. Ambitionen är att de företeelser som är *tydliga* då man rör sig i landskapet skall tillmätas en större betydelse, än de som är svåra att uppfatta.

Det innebär sannolikt att bebyggelsens roll kommer att variera mellan olika geografiska områden, beroende på hur *påtaglig* den upplevs. I områden där bebyggelsen upplevs som en väsentlig del av helheten kommer den både att vara mer styrande för indelningen och få ett större utrymme i beskrivningen. Ju mer tätbyggt ett område är, desto mer påtaglig blir bebyggelsen, men andra faktorer som hur bebyggelsen är placerad och hur särpräglad den uppfattas kommer också att spela in. Många gånger kan variationerna i topografi och vegetation vara långt mer påfallande än variationerna i byggnadsskick.

Möjligen är frågan om bebyggelsens ”viktning” mot andra landskapliga drag, egentligen fel ställd? Den är främst relevant när det finns påtagliga skillnader mellan bebyggelsens geografiska variationer och de variationer som finns i landskapet i övrigt. Vilket leder in på frågan om hur olika delar, eller generationer, av byggnadsbeståndet förhåller sig till det omgivande landskapet.

Vilken generation av byggnadsbeståndet skall omfattas?

Ibland är det tydligt att drag i bebyggelsen *samvarierar* med det övriga landskapet. Sådana direkta och tydliga kopplingar mellan bebyggelsen och andra landskapselement borde vara särskilt intressanta i ett regionindelningsarbete, eftersom de stärker de regionala mönstren.

Som tydligast blir samhörigheten mellan bebyggelsen och dess omgivningar då byggnadsmaterialen är ”sprungna ur platsen”. Bebyggelsens placering är ett annat drag som ofta kan sättas i direkt relation till områdets topografi, hydrologi eller jordmån och hur vi utnyttjat landskapet. Då geologin växlar, växlar också bebyggelsens läge i förhållande till andra landskapelement. Även variationerna i byggnadsbeståndet, sett till byggnadernas funktioner, kan direkt följa det övriga landskapet. Landskapet har gett olika förutsättningar, vilket resulterat i att man i en landskapstyp behövt byggnader med en viss funktion. Alla dessa faktorer – de lokala materialen, lokaliseringen och de lokala byggnadsfunktionerna – är främst synliga i den äldre, agrara bebyggelsen.

Den äldre bebyggelsen kan alltså ur vissa aspekter stå i en *direkt* relation till sina omgivningar. Det kan dessutom finnas genomgående drag i den traditionella bebyggelsen som *indirekt* är kopplade till den landskapliga situationen. Det rör sig om kulturellt betingade särdrag, om de sedvanor och byggnadsskick, som varit

rådande inom en bygd. Eftersom bygden normalt har någon form av topografisk avgränsning, kan även dessa särdrag samvariera med landskapet.

Med industrialismen från slutet av 1800-talet, skapades nya näringsförutsättningar och nya tekniska system, vilket ledde till att byggnadsbeståndet i allt högre utsträckning förlorade kopplingarna till sina omgivningar. Man använde allt mer sällan lokala material i byggandet. Man behövde inte längre placera byggnaderna efter tillgången på dricksvatten, eller undvika att placera dem på goda odlingsjordar. Allt färre människor utnyttjade närliggande naturresurser för sin utkomst, vilket gjorde att allt färre byggnader stod i ett tydligt funktionellt samband med sin omgivning. I den moderna bebyggelsen framstår relationen till olika kommunikationssystem oftast som den tydligaste funktionella länkningen.

Med det ökade informationsutbytet som industrialismen gav, började husen i olika landsändar alltmer att likna varandra. Ju mer byggsektorn rationaliserades och industrialiserades, desto mer markant blev detta. Redan i slutet av 1800-talet fanns stora likheter i byggnadsskick över hela landet. Man brukar dock räkna med att vissa regionala särdrag bestod in på 1950-talet, eller så länge som byggindustrin behöll ett visst mått av lokal, hantverksmässig karaktär. På 1960-talet tog industrialiseringen av byggsektorn ett kliv som i princip resulterade i en homogenisering av byggnadsskicket över hela landet.

Ifrån ovanstående resonemang kan man anta att ju äldre byggnaderna är, desto tydligare är deras regionala särdrag. Samtidigt blir byggnaderna alltmer sällsynta ju äldre de är och eftersom de utgör en så liten del av det samlade byggnadsbeståndet, blir det omöjligt att ta dem som utgångspunkt för en regionindelning. Det faktum att de ofta samvarierar med landskapet, gör dock att de ganska naturligt låter sig infogas i en regionindelning som utgår från andra landskapliga karakteristika.

Sammanfattningsvis så har den äldre bebyggelsen en särskild relevans i en landskapskaraktärisering, eftersom den förtydligar och ger uttryck för olika drag i landskapet. Trots att egenskaper hos den äldre bebyggelsen svårligen kan ligga till grund för en regionindelning, kan de förstärka en regionindelning som görs utifrån andra landskapsaspekter. De gamla husen kommer att tillmätas stor betydelse i detta arbete fast de är få, dels eftersom deras arkitektur kan antas vara geografiskt betingad och ha de länknings till landskapet som behandlats här, dels eftersom de är av särskilt intresse för kulturmiljövården.

Hur skall man hantera tätorternas bebyggelse?

Samtidigt står det klart att detta arbete inte enbart kan behandla den äldre bebyggelsen. Man brukar räkna med att mellan 90 och 95 % av byggnadsbeståndet i Sverige är uppfört efter år 1900. I försöket att ”fånga dagens landskapsinnehåll” måste man försöka att greppa över och sortera 1900-talets bebyggelse, en bebyggelse som i hög grad förlorat sina regionala särdrag. Krasst sett så kan vi egentligen räkna med att den absoluta merparten av byggnadsbeståndet inte har de kopplingar till landskapet som beskrivits ovan, *inte* har några tydliga regionala särdrag och *inte* samvarierar med andra landskapliga aspekter.

På en övergripande nivå, då det gäller bebyggelsens lokalisering i stort, finns dock en kvardröjande effekt av tidigare landskapsutnyttjande och den historiska relationen mellan bebyggelsen och det övriga landskapet. Vi fortsätter att bo i samma tätbefolkade områden. Vi bygger nytt i anslutning till befintliga byar och städer. På en lägre skalnivå placeras de nya byggnaderna dock ofta inte på ett traditionellt sätt.

Industrialismen och urbanismen har inneburit att bebyggelsen blir alltmer koncentrerad. Så länge de flesta människor hade sin direkta bäring av jorden, var befolknings- och bebyggel-

semönstret relativt spritt. De senaste 150 årens utveckling har inneburit att det tidigare mönstret ersatts av ett annat, där de flesta av oss bor i någon form av tätort. Utvecklingen har accentuerats under senare decennier. Bebyggelsen ökar i storstäderna och i mindre tätorter inom pendlingsavstånd från dem. Byggandet på landsbygden och i glesbygdskommunerna har stagnerat. Man kan i grovt generaliserande termer beskriva landsbygdens bebyggelse som en 1800-talsbebyggelse, medan städerna består av 1900-talsbebyggelse. Medan landsbygdens äldre bebyggelse i viss mån kan indelas efter sina regionala särdrag, fungerar inte detta för stadsbygdens yngre bebyggelse.

Industrialismens samhälle har också gett en större variation sett till byggnadernas funktioner. Funktionerna i det agrara bebyggelseschemat var i stort desamma, även om byggnadsskicket varierade mellan olika platser. Industrialismen har gett oss en enorm spridning i byggnadstyper: industribyggnader, tekniska försörjningssystem, butiker, verkstäder, administrationsbyggnader, skolor, sportanläggningar m.m. Listan skulle kunna göras längre.

Ju längre fram i tiden vi kommer, desto oftare har de arkitektoniska stilmoderna avlöst varandra. Modecyklerna har blivit kortare. Ju större tätort, desto tydligare märks detta. I tätorterna finns en större stilmedvetenhet, man vill efterlikna storstädernas byggnader och ofta medvetet bryta mot de lokala byggnadstraditionerna. På landsbygden finns en större tröghet mellan stilbytena. Det här innebär att tätortsbebyggelsen vanligen är lättare att placera i tid än i rum. Den ålderdomliga agrara bebyggelsen är lättare att placera geografiskt, men svårare att tidsbestämma.

Kanske kan vi grovt sett tala om två olika bebyggelse-system? På landsbygden finns en utspridd bebyggelse. Den är mer ålderdomlig, med tydliga regionala skillnader i byggnadsskicket och den samvarierar med landskapet. Där finns förhållandevis få byggnadsfunktioner och inte så stora utseendemässiga variationer över tid. Tätorternas bebyggelse är koncentrerad

och yngre. Byggnadsskicket är sig likt över hela landet och relationen till landskapet är otydlig. Tätortsbebyggelsen består av många olika typer av byggnader och stilmoderna är tydligare. Om man skall kunna täcka in all bebyggelse i en landskapskarakteristik, måste man troligen hitta sätt att hantera och beskriva båda dessa system.

LANDSBYGD:	TÄTORT
Geografiskt utspridd bebyggelse	Koncentrerad bebyggelse
Äldre bebyggelse ("1800-tal")	Yngre bebyggelse ("1900-tal")
Regional variation	Ingen regional variation
Samvariation med landskapet	Ingen tydlig samvariation
Få byggnadsfunktioner	Många byggnadsfunktioner
Trög förändringstakt, stilmoden	Snabb förändringstakt, stilmoden

Vi har ovan konstaterat att den äldre agrara bebyggelsen har en särskild relevans för en regional landskapskarakteristik. Samt att denna del av byggnadsbeståndet, genom sin utspridda karaktär och sin samvariation med landskapet, sannolikt ofta låter sig infogas i en regionindelning gjord utifrån andra landskapsaspekter. Det kan däremot vara svårt att använda den äldre bebyggelsen som utgångspunkt för en regionindelning av dagens landskap, eftersom den utgör en så liten del av dagens byggnadsbestånd.

Den yngre bebyggelsen som ligger samlad till tätorter, är å andra sidan också svår att använda för att exakt definiera utbredningen av en region. Däremot kan regioner avgränsas grovt från varandra och beskrivas, utifrån hur många och vilka typer av tätorter som finns inom olika områden. Den yngre delen av byggnadsbeståndet som inte har några tydliga regionala särdrag, kan karakteriseras på detta sätt. Man får då dels översiktligt försöka att beskriva olika tätortstyper, utifrån byggnadernas funktioner och ålder, dels skillnader i tätortsmönstret, d.v.s. vilka tätortstyper som dominerar i olika områden av länet. Sannolikt är det så att bebyggelsen i tätorter av samma typ är mer besläktade med varandra än med bebyggelsen i sina respektive omland. Man får dock även räkna med att lokala likheter kan uppträda mellan byggnaderna i en tätort och i dess omland.

Slutligen kan man konstatera att den accelererande utvecklingen har resulterat i att det överlag finns större skillnader i tid än i rum, då man studerar dagens byggnadsbestånd. Det innebär att skillnaderna är större mellan ett 1700-talstorp och en modern villa i samma område, än på samma 1700-talstorp och ett 1700-tals torp i ett annat område. Även om de regionala variationerna i det äldre byggnadsbeståndet är av särskilt intresse i en regionindelning av landskapet, så är den åldersmässiga sammansättningen av byggnadsbeståndet än mer grundläggande för att beskriva detsamma. Det gäller även landsbygdens bebyggelse.

Om man försöker att inväga all bebyggelse i regionindelningen, måste man sammanfattningsvis hitta sätt att hantera både den äldre agrara bebyggelsen och tätortsbyggelsen, eftersom merparten av dagens bebyggelse uppförts under industrialismens era och ligger samlad till tätorter. Endast en mindre del av byggnadsmassan är av sådan ålder att den kan uppvisa tydliga regionala särdrag i sin arkitektur, d.v.s. då det gäller teknisk, utseendemässig och rumslig utformning. Då det gäller den yngre bebyggelsen är det istället mer relevant att försöka utläsa vilka olika byggnadsfunktioner som finns på en ort, liksom att mer exakt ringa in variationer i byggnadsbeståndets ålder. Förekomsten av olika tätortstyper kan sedan bestämma ett regionalt mönster, som i sin tur kan samordnas eller jämkas med de regionala särdrag som kan utläsas i den traditionella, agrara bebyggelsen.

Vilka aspekter av bebyggelsen skall omfattas?

Av det föregående har framskyttat att det finns en mängd olika aspekter, eller skalnivåer, av bebyggelsen som kan vägas in i en karakterisering av bebyggelsen, som:

1. Bebyggelsens täthet och struktur på ett övergripande plan (befolkningsmönster)
2. Bebyggelsens sammansättning (typer av byggnader, funktioner)

3. Bebyggelsens ålder
4. Bebyggelsens lokalisering (i förhållande till andra landskapselement)
5. Byggnadernas tekniska utformning och material (byggnadsteknik)
6. Bebyggelsens form (gårds-, by- och tätortsformer)
7. Byggnadernas form och uttryck (planlösning, arkitektur)
8. Byggnadsdelarnas utformning (detaljer)

Utifrån de resonemang som förts ovan, så kan punkterna 1-3 användas för att ringa in grundläggande mönster i byggnadsbeståndet. De följande fem punkterna följer i viss mån de tre första. Om man exempelvis i hög grad förnyat byggnadsbeståndet i ett område vid en viss tid är det klart att husen på orten liknar varandra, både tekniskt och utseendemässigt. Punkterna 4-6 tar upp sådana aspekter som hos landsbygdens äldre bebyggelse kan ha tydliga kopplingar till det omgivande landskapet.

Punkterna 7-8 är i hög grad kulturellt betingade faktorer. Förutom de drag som direkt kan hänföras till förhärskande levnadssätt och stilmoden under en viss period, och som alltså egentligen beror av byggnadens ålder, så kan det oftast vara svårt att se vad som ligger bakom likheterna i byggnadernas utformning inom ett område. Ibland finns en "förlaga" på bygden. Det är t.ex. inte ovanligt att en viss utformning på en herrgård, tas upp av allmogen. Andra gånger är sambanden svårare att se. En viss utformning kan kanske, åtminstone ursprungligen, tillskrivas en särskild byggmästare. Ibland är sättet att utföra en detalj från början funktionellt betingad, men sättet att forma detaljen kan finnas kvar långt efter att funktionen upphört.

Detta arbete försöker i någon mån att beskriva och ta hänsyn till alla aspekter, enligt punkterna ovan. Däremot har sambanden dem emellan i högre utsträckning lämnats därhän. Ambitionen

har inte varit att förklara bakomliggande orsaker, utan endast att konstatera och beskriva olika mönster i dagens bebyggelse.

Den genomgående ambitionen i detta arbete har varit att tillmäta en större betydelse till de företeelser som är tydliga då man rör sig i landskapet, än till dem som är svåra att uppfatta. Drag som är svårare att uppfatta, har inte lyfts fram i de sammanfattande karaktärsbeskrivningarna. Däremot har strävan ändå varit att i beskrivningarna omnämna de flesta mönster som vi tycker oss se eller ana i byggnadsbeståndet, även dem som gäller små detaljer. Anledningen är att detta arbete betraktats som ett tillfälle att summera vår många gånger bristfälliga kunskap, samt att peka på behoven av vidare undersökningar.

Vidare undersökningar

Med detta arbete har det blivit uppenbart att det finns stora kunskapsluckor om länets bebyggelse, inte minst då det gäller de övergripande dragen i det befintliga byggnadsbeståndet. En uppgift som föreslagits, är att försöka att åldersbestämna och kategorisera tätorterna, kanske även landsbygdens bebyggelse. Möjligen kan man då pröva att ta sin utgångspunkt i fastighetstaxeringens uppgifter om nybyggnadsår.

Längst bak i denna rapport finns en lista över olika särdrag i länets bebyggelse. Det rör allt från bebyggelselägen och hustyper till planlösningar och byggnadsdetaljer. En del av dem utgör sedan länge konstaterade regionala särdrag, andra är inte mer än gjorda iakttagelser. Man skulle kunna fastställa den exakta utbredningen av samtliga dessa särdrag i det befintliga byggnadsbeståndet. De skulle därmed även kunna användas som utgångspunkter i en regionindelning av bebyggelsen. Eftersom länets befintliga bebyggelse i hög grad är sentida och byggnaderna liknar varandra över hela länet är det många gånger endast i utformningen av enskilda byggnadsdetaljer som vi kan se geografiska variationer. Sannolikt är det då ofta fråga om mer lokala variationer. I samband med detta arbete har flera sådana lokala särdrag noterats.

Nedan beskrivs ett par av de listade särdragen, som exempel. Kartorna är endast ungefärliga skisser. För att kunna fastställa spridningsbilder och huruvida olika företeelser skall betraktas som regionala variationer eller mer som lokala mönster krävs vidare undersökningar. Det bör även i flera fall vara av intresse att ett speciellt byggnadsskick ”förklaras” och sätts in i ett större sammanhang, inte minst historiskt. Äldre foton utgör en bra källa till äldre tiders byggnadsskick. Även skifteshandlingar bör kunna vara av intresse då det gäller den äldre bebyggelsen.

Torsåspanel

Ett exempel på ett konstaterat regionalt särdrag är det enhetliga fasadspråk som framträder på mangårdsbyggnader i länets södra del, inom ett område som sträcker sig från Gullabo i väster och Halltorp i norr. Fasaderna har en dekorativ och klassicerande panelarkitektur uppbyggd av likartade formelement. ”Torsåspanelen” utmärks av friser med bågformer under fönstren och takfoten, att de är målade i ljusa oljefärger, samt att de vanligen har gavelformade fönsteröverstycken och avvikande panel under bottenvåningens fönsterrad. Byggnadsskicket tycks ha uppstått redan under 1800-talets mitt. Möjligen har Torsås prästgård varit stilbildande.

Mellersta länets putsfasader

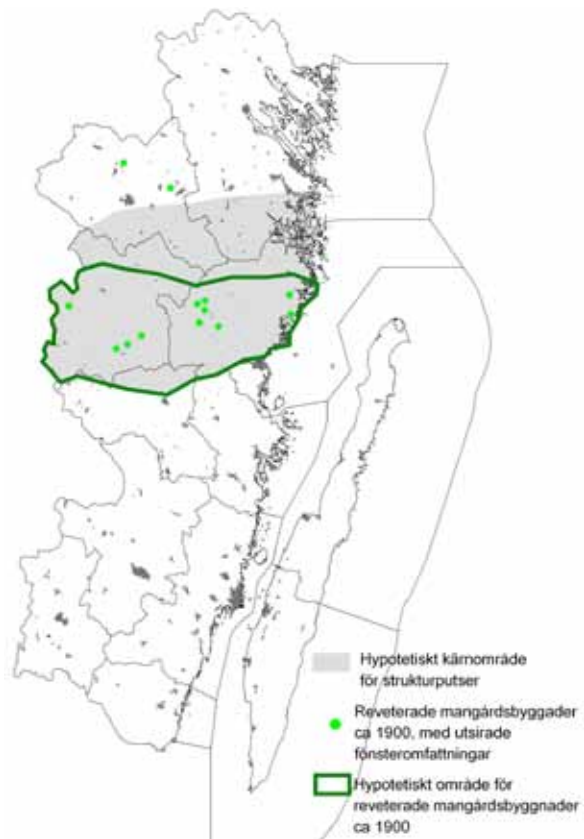
Exempel på en iakttagelse, som ännu inte är att anse som ett konstaterat regionalt mönster, är förekomsten i mellersta länet av reveterade mangårdsbyggnader, uppförda eller renoverade omkring sekelskiftet 1900. Flera av dessa byggnader har utsirade fönsteromfattningar i slätputs. En tänkbar orsak till att den vid sekelskiftet 1900 rådande putsarkitekturen är så vanlig just här, kan vara att många av byarna i området genomgått laga skifte förhållandevis sent. En annan möjlighet är att Oskarshamns stenstad och den relativt tidiga industrialiseringen fört med sig nya ideal.

Det hypotetiska kärnområdet för reveterade mangårdsbyggnader sammanfaller i viss mån med ett område där en mångfald av strukturputsade bostadshus från mitten av 1900-talet är frekventa. Den speciella fasadputsens förekommer med vissa variationer, men utmärks av en underliggande slät putsyta med oregelbundna och fläckvis förekommande upphöjningar. Det är tänkbart att det finns ett samband mellan denna utmärkande putsstil och de kring sekelskiftet reveterade husen, en särskild "putsstradition" i det mellersta länet. För att kunna verifiera detta krävs dock vidare undersökning i form av kartläggning och fältstudier.

Den blå markeringen på kartan visar hypotetiskt utbredningsområde för "Torsåspanelens" utbredning. Till höger visas två exempel på mangårdsbyggnader med "Torsåspanel" i Björsebo respektive Djursvik, där den övre är mest utpräglad.

Ovan: Exempel på reveterad mangårdsbyggnad i Misterhultstrakten.

Nedan: Detalj av fönsteromfattning med snirklig omfattning, Uthammar.

Villa med strukturputsade fasader i Silverdalen.

Detalj av en typ av strukturputs, Kristdala.

Tre utgångspunkter

Utgångspunkt I: Tidigare gjorda regionindelningar av Kalmar län

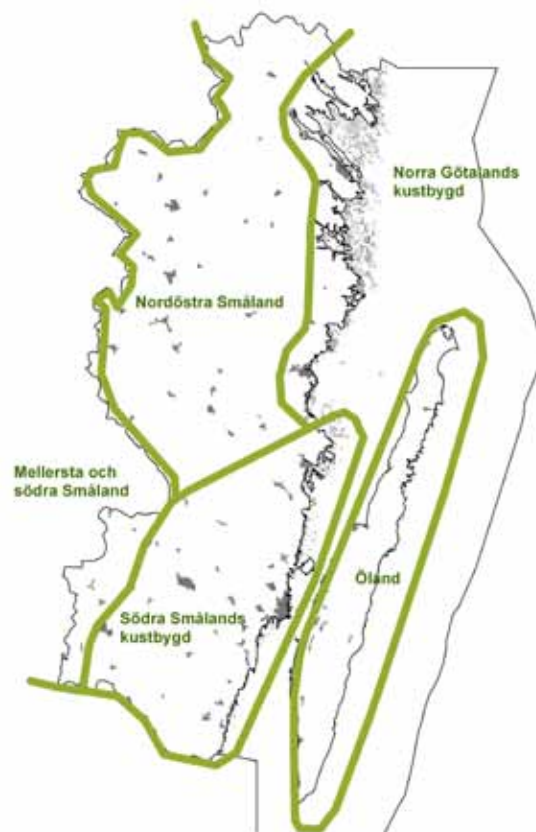
Någon regionindelning av bebyggelsen i Kalmar län har inte gjorts tidigare. Som en första utgångspunkt i arbetet har några tidigare regionindelningar som gjorts av länets kulturlandskap studerats, och då i synnerhet det som sagts om *bebyggelsen*. De granskade region-, eller områdesindelningarna har gjorts med olika syften och med olika utgångspunkter. Beskrivningarna av regionerna är betydligt mer utvecklade i de sammanhang där de förekommer, men har här nedan förkortats och tonvikten har lagts på de karaktäristika som rör bebyggelsen.

I Sveriges Nationalatlas delas hela riket in i kulturlandskapsregioner. Fem av dem berör Kalmar län. Observera att det i flera fall rör sig om delar av större regioner som även omfattar områden i angränsande län.

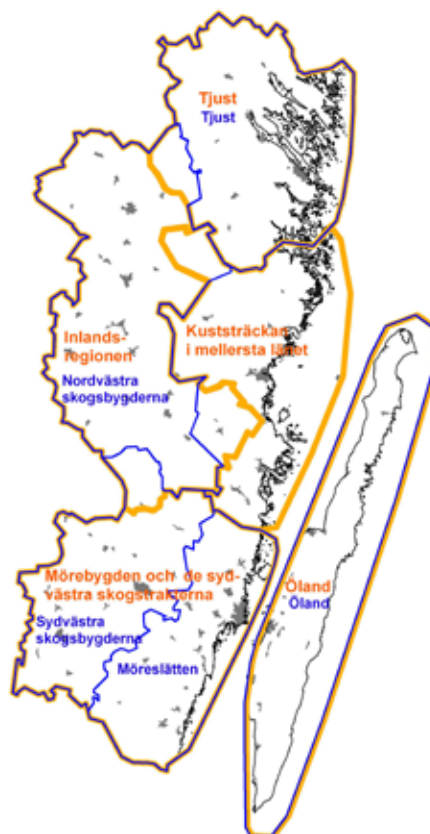
1. Del av Norra Götalands kustbygd (Kustområden i Västerviks och Oskarshamns kommuner)
Fiskarbönder. Öar med faluröd trähusbebyggelse. Sjö- och havsnära samhällen med tidig industri.
2. Del av Nordöstra Småland (Inlandsområden av Västerviks och Oskarshamns kommuner, Vimmerby, Hultsfreds och Högsby kommuner, samt de norra delarna av Mönsterås och Nybro kommuner.)
Ensamgårdar och små byar. Ställvis större, reglerade byar. Få och små städer. Vimmerby med välbevarad förindustriell stadskärna.
3. Södra Smålands kustbygd (Kalmar och Torsås kommuner, merparten av Nybro kommun och en mindre del av Emmaboda kommun)
Stora, moderna jordbruk. Större egendomar (herrgårdar). Fritidsbebyggelse. Skogsbygd med enstaka hemman. Kalmar med fästningsplan och trafikleder.
4. Del av Mellersta och södra Småland (länets tre sydvästra socknar, tidigare tillhöriga Kronobergs län)
Nedlagda ensamgårdar. Möbelindustri. Glasbruk.
5. Öland (Borgholms och Mörbylånga kommuner)
Agrar karaktär. Livsmedelsproduktion. Radbyar, bebyggelsen ej utflyttad från byn. Putsade stenhus.

I Kalmar läns kulturmiljöprogram, ”Ett läns utveckling”, pekar Britt-Marie Hammarskiöld sammanfattningsvis ut fyra områden i länet, utifrån deras kulturmiljöinnehåll. Endast de tydligaste regionerna redovisas och delar av länet faller helt utanför den gjorda indelningen. Regionerna redovisas inte på någon karta, men Hammarskiöld anger i text ungefär vilka områden som avses genom att ange vilka kommuner som berörs.¹

1. Tjusts sprickdalslandskap (ung. Västerviks kommun)
Fiskebönder. Agrar bebyggelse med bryggor, båthus, sjöbodar. Fritidshus, marinor. Bruksorter, järnbruk. ”Tjustempir”.
2. Skogbygderna (Nordvästra: ung. Hultsfreds, Vimmerby och Högsby kommuner. Sydvästra: ung. Emmaboda och Nybro kommuner)
Skogsbönder. Skogsindustri, träindustri. Träkyrkor (i nordvästra). Glasbruk, pappersbruk (i sydvästra). Järnvägen betydelsefull.
3. Möreslätten (ung. Torsås och Kalmar kommuner)
Jordbruksbönder (jordbruk och kreaturskötsel). Saluslörd. Båtbyggeri.
4. Öland (Borgholms och Mörbylånga kommuner)
Handelsbönder. Handel och sjöfart. Radbyar. Stenindustri, livsmedelsindustri (jordbruksprodukter, fisk). Turism. Fritidshus.

Ovan: Kalmar läns kulturlandskapsregioner enligt Sveriges National Atlas. Nedan: Kalmar läns kulturmiljöregioner enligt Hammarskiöld (blå), samt länets industrihistoriska regioner enligt Christensen (orange).

¹ Här bör anmärkas att Hammarskiöld endast använder sig av beskrivande löptext och att rubricering och sammanfattande karaktäristika, därför gjorts av mig.

I ”*Industrins tidevarv*” delas Kalmar län in i fem industrihistoriska huvudområden av Jan Christensen. Indelningen berör inte bebyggelsen direkt, men ger ändå viss information om byggnadsbeståndet. Dels säger den något om vilka typer av industrimiljöer som kan förväntas finnas i respektive område, dels ger den en indikation på i hur hög utsträckning regionerna berörts av industrialismens byggnadskultur, d.v.s. nybyggnation under slutet av 1800-talet och 1900-talet.

1. Norra och Södra Tjust
Järnindustri. Stabil befolkningsutveckling i anslutning till bruksorterna 1865-1960.
2. Kuststräckan söder om Tjust, norr om Möre
Flera betydande industrier. Stenindustri. Stark industriell utveckling.
3. Inlandsregionen
Järnbruk. Möbelindustri. Delvis svag industriell utveckling.
4. Mörebygden och länets sydvästra skogstrakter
Livsmedelsindustri. Järnbruk som blev glasbruk.
5. Öland
Sten- och cementindustri. Svag befolkningsutveckling 1865-1960.

De tre regionindelningarna har stora likheter. Hammarskiölds och Christensens indelningar är snarlika, i synnerhet om man beaktar att Hammarskiöld delar sin region ”Skogbygderna” i en nordvästra och en sydvästra del, medan Christensen å sin sida i realiteten behandlar ”Mörebygden och länets sydvästra skogstrakter” som två områden. Bortsett från att trakterna kring Oskarshamn och Mönsterås görs till en region av Christensen (medan området utesluts av Hammarskiöld) skiljer indelningen sig endast i fråga om till vilken region enstaka socknar vid regiongränserna förs.

Nationalatlasens indelning skiljer sig mer från de båda andra regionala indelningarna. Anslaget är detsamma: det finns ett Öland, en kustbygd i söder, en kustbygd i norr, en inlandsbygd i söder och en inlandsbygd i norr. De stora skillnaderna består i att den södra kustbygden går betydligt längre inåt landet än i de två övriga regionindelningarna, men att den norra kustbygden görs betydligt smalare.

Lägger man samman de tre regionindelningarna får man en kartbild där osäkerhet tycks råda i ett brett bälte genom länet. I länets ”hörnor” återfinns emellertid områden som i det närmaste tycks oomtvistliga. Dessa områden bildar sex regioner och nedan följer en sammanfattning av karakteristika beträffande deras bebyggelse, hämtad ur de tre regionindelningar som studerats:

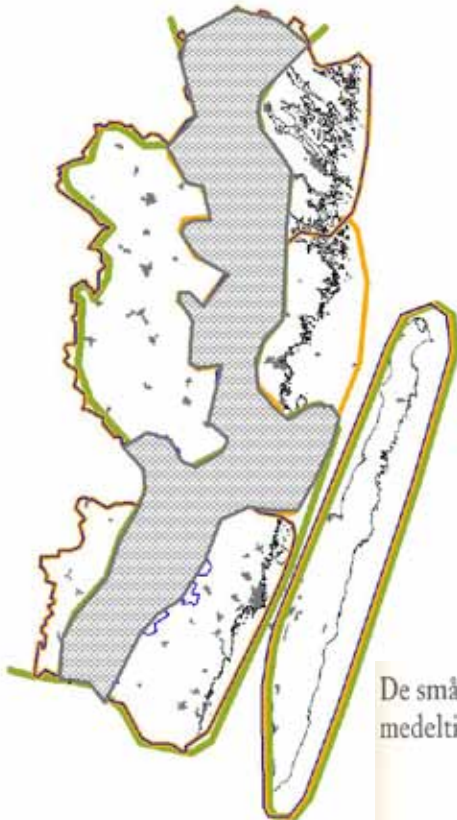
1. Norra inlandsregionen.
Ensamgårdar och små byar. Ställvis större, reglerade byar. Träkyrkor. Få och små städer. Vimmerby förindustriella stadskärna. Järnbruk, skogs-, trä-, möbelindustri. Delvis svag industriell utveckling. Järnvägen betydelsefull.
2. Tjustkusten
Agrar, faluröd trähusbebyggelse med bryggor, båthus, sjöbodan. Fritidshus, marinor. Sjö- och havsnära samhällen med tidig industri. ”Tjustempir”. (Beträffande Tjust som helhet: Bruksorter, järnbruk. Stabil befolkningsutveckling i anslutning till bruksorterna 1860-1960.)
3. Misterhultskusten
Öar med faluröd trähusbebyggelse. Sjö- och havsnära samhällen med tidig industri. Flera betydande industrier. Stenindustri. Stark industriell utveckling.
4. Södra inlandsregionen.
Nedlagda ensamgårdar. Järn-, glas-, pappersbruk. Skogs-, trä-, möbelindustri. Järnvägen betydelsefull.

5. Mörekusten

Större egendomar (herrgårdar). Stora, moderna jordbruk. Livsmedelsindustri. Fritidsbebyggelse. Kalmars 1600-talsplan och trafikleder. Skogsbygd med enstaka hemman. Saluslöjd. Båtbyggeri.

6. Öland

Radbyar, bebyggelsen ej utflyttad från byn. Agrar karaktär. Livsmedelsproduktion. Handel och sjöfart. Sten- och cementindustri. Svag befolkningsutveckling 1860-1960. Turism. Fritidshus. Putsade stenhus.

T.v. En karta där de tre studerade regionindelningarna lagts in på samma karta, varefter de områden där skillnader mellan dem finns markerats som en grå zon.

Nedan en karta som visar de små landen, senare häraderna, i Småland. Kartan är hämtad ur "Smålands historia" (Larsson m.fl., 2006).

Utgångspunkt II: Kalmar läns byggda kulturarv

Som en andra utgångspunkt beskrivs länets befintliga byggnadsbestånd mot en historisk bakgrund. Denna mycket grova beskrivning syftar till att peka på hur olika historiska perioder avspeglas i Kalmar läns byggda kulturarv.

Medeltid och Vasatid

Det medeltida kulturarvet i Kalmar läns bebyggelse står främst att finna i lägen och strukturer för vissa byar, tätorter och vägnät. I länet finns tre städer med medeltida anor: Kalmar, Vim-

merby och Gamleby/Västervik. Det finns ytterst få byggnader i länet som är äldre än från mitten av 1600-talet. Bland de icke-kyrkliga byggnaderna återstår främst Kalmar slott. I övrigt finns några ruiner och delar av stommarna i några herresäten, d.v.s. rester av några av de få byggnader som varit uppförda i sten. Den folkliga träbyggnadskonsten får vi ana oss till. Man har antagit att den breda befolkningens byggnadsskick i stora stycken är sig lik från medeltid och långt in på 1700-talet. De främsta representanterna i dagens landskap för medeltidens byggnation står att finna i de äldsta kyrkorna, även om de idag bara delvis återspeglar ett medeltida byggnadsskick.

Sverige under medeltid och Vasatid

Under medeltiden grundlades de historiska formerna för världsliga och kyrkliga gemenskaper i Sverige. Bygden delades in i byar och socknar. Gårdar, kyrkor och borgar byggdes. Jordbruksbygder, vilka kan kännas igen än idag, formades. Under den tidiga medeltiden ökade befolkningen och skogsbygderna koloniserades i allt högre utsträckning. Vid försvarsanläggningar och handelsplatser utmed kusten fanns på 1200-talet enstaka städer, med handelsbodas och hantverksgårdar. Vid medeltidens slut hade Sverige 30 städer. I anslutning till städerna, men också på landsbygden, fanns klosteranläggningar. På 1300-talet gick befolkningstalen tillbaka och gårdar, framförallt i skogsbygderna, övergavs. Befolkningssiffrorna återhämtade sig dock ganska fort, varvid ödegårdarna återbefolkades och kolonisationen av skogsbygden fortsatte under senmedeltiden.

Från Gustav Vasas maktövertagande år 1523, till mitten av 1600-talet, skedde en maktförskjutning från kyrkan till kungamakten. Reformationen innebar att klostren förföll och klosterjorden konfiskerades av Kronan. Medeltida fästen byggdes om till Vasaborgar. Nykolonisation uppmuntrades och kungsgårdarna runt om i landets centralbygder fungerade som mönstergårdar. Öland fungerade som hertigdöme och kunglig jakt-park, den s.k. djurgårdsinrättningen, vilken inskränkte allmogens rätt att nyttja utmarkerna. Sverige var i hög grad beroende av utländsk expertis, främst tysk, holländsk och vallonsk, då det gällde att utveckla landets handel och industri.

Kyrkor

De bevarade medeltida kyrkorna/kyrkodelarna i Kalmar län är tydligt koncentrerade till Öland och Mörrekusten. Kyrkorna i dessa områden uppvisar stora likheter. De är byggda av sten under tidig medeltid och har ett, men har ibland haft två, medeltida torn. Många av kyrkorna har sannolikt även haft profana funktioner. Flera medeltida stenkyrkor har även funnits i anslutning till centralbygden i Västerviks kommun. Enstaka återstår ännu, några som ruiner. I inlandet och i skogsbygderna kring Misterhult har de medeltida kyrkorna istället uppförts i trä. I dessa områden bestod traditionen att bygga kyrkor i trä fram till slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, då flertalet av kyrkorna ersattes med nya, stora stenkyrkor. Idag finns bara fyra äldre träkyrkor kvar i länet, tre av dem i Vimmerby kommun. Endast en av dem är medeltida, nämligen Pelarne kyrka.

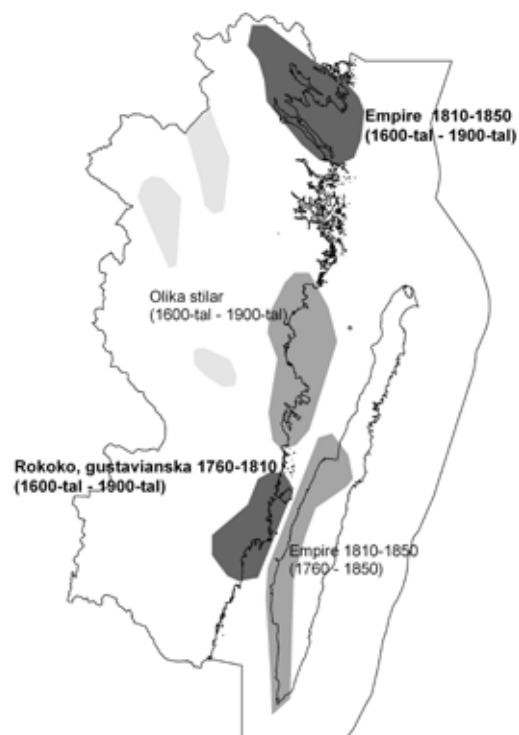
Bevarad medeltida kyrka

Kyrka där medeltida murverk ingår

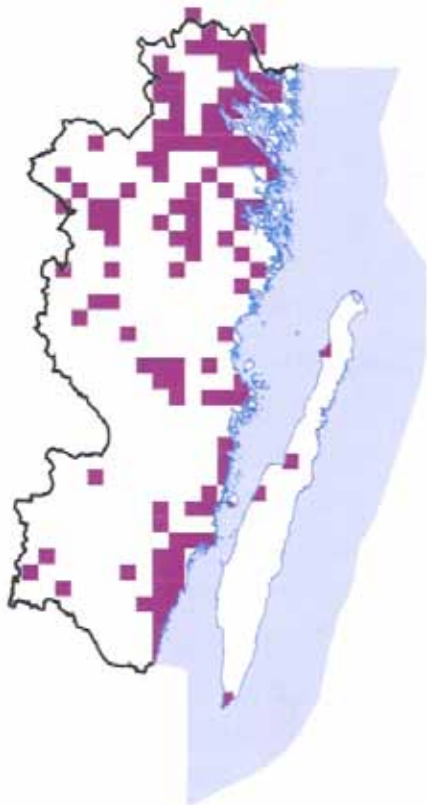
Ombyggd kyrka med bevarat medeltida torn

Brukens och säteriernas tid (ca 1650-1830)

Från mitten av 1600-talet kan vi börja ana hur man byggde och levde i Kalmar län. Även om byggnader från 1600- och 1700-talet idag förekommer ytterst sparsamt, så är det inte osannolikt att en byggnad åtminstone i stommen härrör från denna tid. De flesta "vanliga" hus med denna höga ålder har man dock hunnit bygga om i ett antal omgångar sedan uppförandet. Det gör att 1700-talsbyggnader som de såg ut hos den bredare befolkningen främst finns bevarade på hembygdsgårdar och i liknade museala miljöer. I städerna och på en del herrgårdar finns mer påkostade byggnader som ännu tydligt visar att de är uppförda innan 1800-talet.

Karta efter Hofrén över koncentrationer av herrgårdar i länet. Mörkare grå indikerar en tätare koncentration. På kartan anges den stil som präglar herrgårdarna idag. Jmf. "Ett läns utveckling" för en mer detaljerad karta

Utbredningen av herrgårdslandskap enligt ekonomiska kartan från 1940-talet. Ur "Landskapets agrara avtryck" (Höglin, 2001).

Sverige ca 1650-1830

Under 1600-talet formades en utökad statlig förvaltning som gav adelsmännen en funktion inte bara som krigsherrar, utan även som ämbetsmän. Sverige erövrade, och upprätthöll under detta sekel en ställning som europeisk stormakt. Krigen ansträngde dock statskassan och som lön utgav kronan sina gårdar till adeln. Adelsmännen försökte samla så mycket som möjligt av sitt jorðinnehav till de gårdar där de bodde, säterier-na. Hela byar kunde avhysas och i deras ställe byggdes pampiga herrgårdsanläggningar. I utkanten av ägor-na uppfördes torp. Denna adliga herrgårdskultur bestod under hela 1700-talet. I början av 1800-talet kom ny lagstiftning som luckrade upp systemet. Under 1800-talet skulle de nya herrgårdarna framförallt komma att byggas av borgarklassen.

Redan under Vasatid, då nationalstaten formades, hade statsmakten börjat föra en politik som byggde på att naturtillgångarna skulle utvinnas, utnyttjas och utvecklas på bästa sätt för att kunna exporteras och ge riket välfärd. Koppar- och järnproduktionen hade en nyckelroll i detta. Man blev också mer intresserad av att utveckla och förbättra jordbruket, vilket bl.a. yttrade sig i förordningen om storskifte av år 1757.

Första hälften av 1600-talet var en stadsgrundningsperiod, utan tidigare motsvarighet. Tjugo nya städer fick stadsprivilegier. Städerna hade en central roll i den starkt reglerade närings- och handelspolitiken under 1600- och 1700-talen. All handel skulle ske via städerna eller köpingarna, som var tydligt avskilda från den omgivande landsbygden genom murar eller staket. Städerna var rikets ansikte utåt och myndigheterna verkade för ett snyggt byggnadsskick. Helst såg man stenbyggnader belagda med tegeltak. I andra hand kunde trähusen reveteras eller kläs med panel och målas, för att åtminstone påminna om stenhus. Spännvidden i borgarnas ekonomiska förutsättningar, och städernas byggnader, var stor.

Herrgårdar och bruk

Från att tidigare ha liknat bondgårdarna, började man under 1600-talets andra hälft att ge herrgårdarna ett nytt, mer påkostat yttre. Den sexdelade planen, som blev 1700-talets herrgårdslösning, gav husen ett större djup. Vid samma tid började man att ge hela gårdsbilden en mer ordnad, arkitektonisk och regelbunden utformning. Sådan möter vi länets herrgårdsbebyggelse idag, i varierande arkitekturhistoriska stilar. De mest utpräglade herrgårdsbygderna i länet ligger i Kalmartrakten och i ett område norr om Västervik. Även i länets mellersta kusttrakter, i Högsbytrakten och i Vimmerbyområdet finns koncentrationer av herrgårdar. På Öland finns dels Kungsgårdarna, dels några andra större gårdar, men de skiljer knappast ut sig genom sin arkitektur och det är tveksamt om man skall rubricera dem som herrgårdar.

Flera av herrgårdarna fungerade som bruksherrgårdar vid de talrika bruk som grundades i länet under 1600- och 1700-talet. Från mitten av 1600-talet startades flera järn- och kopparbruk i Tjust. På 1720- och 30-talen, grundlades många järnbruk utmed Emån och Alsterån i det mellersta länet, samt i länets sydvästra delar. Fliseryds krutbruk tillkom i början 1700-talet. Längre fram på 1700-talet och i synnerhet i början av 1800-talet, startades många pappersbruk i länets västra gränstrakter och i Fliserydsområdet. På Öland och i Hagby söder om Kalmar anlades alunbruk. Bruken blev på olika sätt betydelsefulla för länets bebyggelse. Dels på ett övergripande plan, eftersom de ofta blev samhällsbildande. Dels för att de medförde nya byggnadstyper, och fungerade som kunskapscentra både i fråga om teknik och om stil. På många av bruksorterna finns äldre ”ursprunglig” bebyggelse, inte bara herrgårdarna, utan även arbetarbostäder och verksbyggnader.

Stadskärnor och köpingar

I mitten av 1600-talet beslutade man att flytta Kalmar stad till Kvarnholmen och de befästningsverk och stenhus som byggdes i staden under 1600-talet finns ännu kvar. I Kalmar, Vimmerby och Västerviks stadskärnor finns trähusbebyggelse från 1700- och det tidiga

1800-talet. En hel del av denna bebyggelse har kvar mycket av sin ursprungliga karaktär. Från slutet av 1600-talet började välbeställda husbyggare lägga tegelpannor på taken och från mitten av 1700-talet började timmerhusen i städerna kläs med panel. Det var dock brukligt långt in på 1800-talet med opanelade timmerhus och tak täckta med näver och torv i städerna.

Sedan medeltid har det även funnits lastageplatser och kustköpingar i länet, vilka haft handel och sjöfart som sina viktigaste näringar. Dessa köpingar och lastageplatser hade en fritt framvuxen plan och skilde sig från sina omgivningar genom viss stadsmässig bebyggelse, ofta förlagd på en höjd. Pataholm utgör en gammal köping där 1700- och 1800-talets bebyggelsemönster till stora delar har bevarats. Även i Mönsterås finns en omfattande äldre trähusbebyggelse.

Den agrara omvandlingen (ca 1830-1900)

Med det ringa antal referensobjekt vi har, är det svårt att med någon detaljskärpa se hur allmogens byggnader i vårt län tett sig innan 1800-talet. Det tycks troligt att bebyggelsens utförande i äldre tid varierat mellan olika delar av länet, men om dessa variationer vet vi egentligen ganska lite. Först från mitten av 1800-talet finns ett större antal byggnader bevarade på landsbygden. Även om de flesta byggnader har uppförts under det sena 1800-talet och 1900-talet, är byggnader från 1800-talets mitt inte ovanliga. Framförallt bland boningshusen finns många representanter för denna tids byggnadsskick. Då vi rör oss på landsbygden kan vi över hela länet i stora stycken ta del av 1800-talets byggda kulturarv.

Agrar bebyggelse, allmogens byggnadsskick

Under slutet av 1700-talet började allmogens byggnadsskick förändras. Storskiftet (från 1757) påbjöd inte någon utflyttning av husen, men innebar ibland att gårdstomterna reglerades, vilket sannolikt även påverkade gårdarnas byggnadsbestånd. Redan i slutet av 1700-talet, möjligen i samband med storskiftet, hände det

att gårdarna omdanades så att ladugårdarna flyttades, vanligen till andra sidan bygatan, så att mangårdsbyggnaderna kom att ligga öppet mot gatan. Enskifte och laga skifte stadgade (åtminstone delvis) en utflyttning av bebyggelsen från den gamla bytomten. I samband med detta nyuppfördes och förbättrades många byggnader. Man menar vanligen att skiftena ledde till en modernisering av byggnadsbeståndet.

Sverige under 1800-talet

1700-talet var idéernas och upplysningens tid. Det var då grunden lades till den genomgripande utveckling som skedde inom jordbruket under 1800-talet. Även byggandet berördes, exempelvis genom de skatteförmåner som gavs till den som valde att bygga i sten. Rådande samhällsstrukturer började ifrågasättas och demonteras. I början av 1800-talet tog sig de nya samhällsidéerna konkreta uttryck, bl.a. genom ett antal lagar och reformer. Förordningarna om enskifte (1807) och laga skifte (1827) fick direkt betydelse för bebyggelsemönster och byggnadsskick. Bondeklassens inflytande växte.

Kring sekelskiftet 1800 frigavs rätten för alla samhällsgrupper att förvärva så gott som alla typer av jord, även frälsejord, och den entydiga äganderätten till jorden fastslogs. Därmed kunde ekonomiskt starka grupper – handelsmän, bruksmagnater och storbönder – köpa upp tidigare adelsgoods eller bygga upp sina egna ”herrgårdar” i de bättre jordbruksområdena. Ägarna till dessa storjordbruk var ofta aktiva inom de hushållningssällskap som bildades och som förde ett utvecklande och folkbildande arbete. Lantbruket rationaliserades genom nya brukningsmetoder, redskap och grödor. Åkerarealen utökades genom omfattande nyodlingar. Havreexport och skogsavverkningar gav ett ekonomiskt uppsving till bönderna.

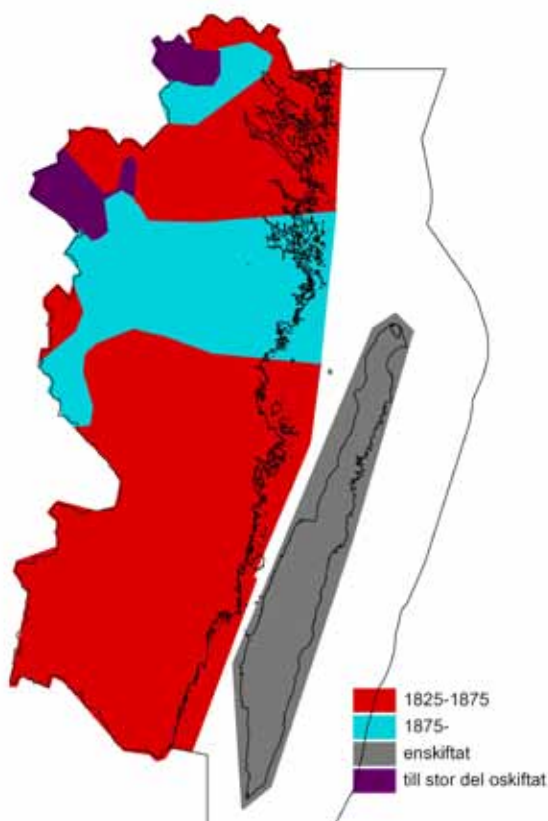
Från mitten av 1700-talet började befolkningen att öka markant. Folkökningen, som accelererade under 1800-talets första hälft, ledde till att den andel av befolkningen som bara ägde en liten jordlott eller ingen jord alls ökade. Genom hemmansklyvningar skapades byar av vad som tidigare varit en gård. De jordlösa kunde arrendera ett stycke jord eller få tillåtelse att bygga en backstuga på utmarken. De små torpstugornas antal ökade. En del egendomslösa bodde som jordbruksarbetare på de större gårdarna. Handel och hantverksrörelser på landsbygden, fristående från städernas skrän och gillen, tilläts i viss utsträckning från början av 1800-talet. Från år 1864 hade Sverige fullständig näringsfrihet, vilket gav handelsmän och hantverkare möjlighet att etablera sig fritt varhelst de ville.

De öländska byarna skiftades på 1810- och 1820-talen enligt enskiftesförordningen (av år 1807), i samband med att den kungliga djurgårdsinrättningen upphävdes och de omfattande allmänningsskiftena delades upp på byarna och deras hemman. Skiftet genomfördes dock i en modifierad form som tillät flera ägoområden än ett till varje gård och att bebyggelsen fick ligga kvar i byarna. Många av öns gårdar ligger ännu idag tätt intill sina grannar utmed bygatan. Enskiftet på Öland fick därmed inte samma ”sprängande” verkan på byarna som det fick på

fastlandet. Ölands många, och ofta stora, radbyar gör ön till den del av länet som tydligast skiljer ut sig som en entydig region då det kommer till byarnas struktur. Trots att gårdarna kom att ligga kvar på bytomten, gick en nybyggnadsvåg över ön i samband med enskiftet. Man höll dock i hög utsträckning fast vid ett ålderdomligt byggnadsskick.

Laga skiftet kom igång förhållandevis snabbt i Kalmar län. I Möre genomfördes laga skifte i huvudsak redan under 1830- och 40-talen, i

Tjust något decennium senare. Många byar splittrades då gårdar flyttades ut från sina gamla gårdstomter. I centralbygderna kan skiftet många gånger ha initierats av jordägare som redan köpt upp ett antal gårdar i samma by, ibland hela byar. Vid skiftet kunde ägorna samlas till en större sammanhållen enhet, en ny storgård, till vilken man valde att låta uppföra nya byggnader. Eftersom idealsituationen var att brukningscentrum, gården, låg centralt på ägorna i synnerhet i förhållande till den arbetsintensiva åkerjorden, kunde man välja att bygga upp gården i ett helt nytt läge, d.v.s. inte på platsen för bondbyn. Nya, raka och allékantade tillfartsvägar hörde till bilden.

Kulturgeograf Staffan Helmfrids karta över genomförandet av enskifte och laga skifte, ger en översiktlig bild av vid vilken tid olika områden i länet skiftades. I och med det samband som finns mellan skifte och bebyggelsens förnyelse, kan kartan ge viss ledning om den agrara bebyggelsens ålder i olika delar av vårt län.

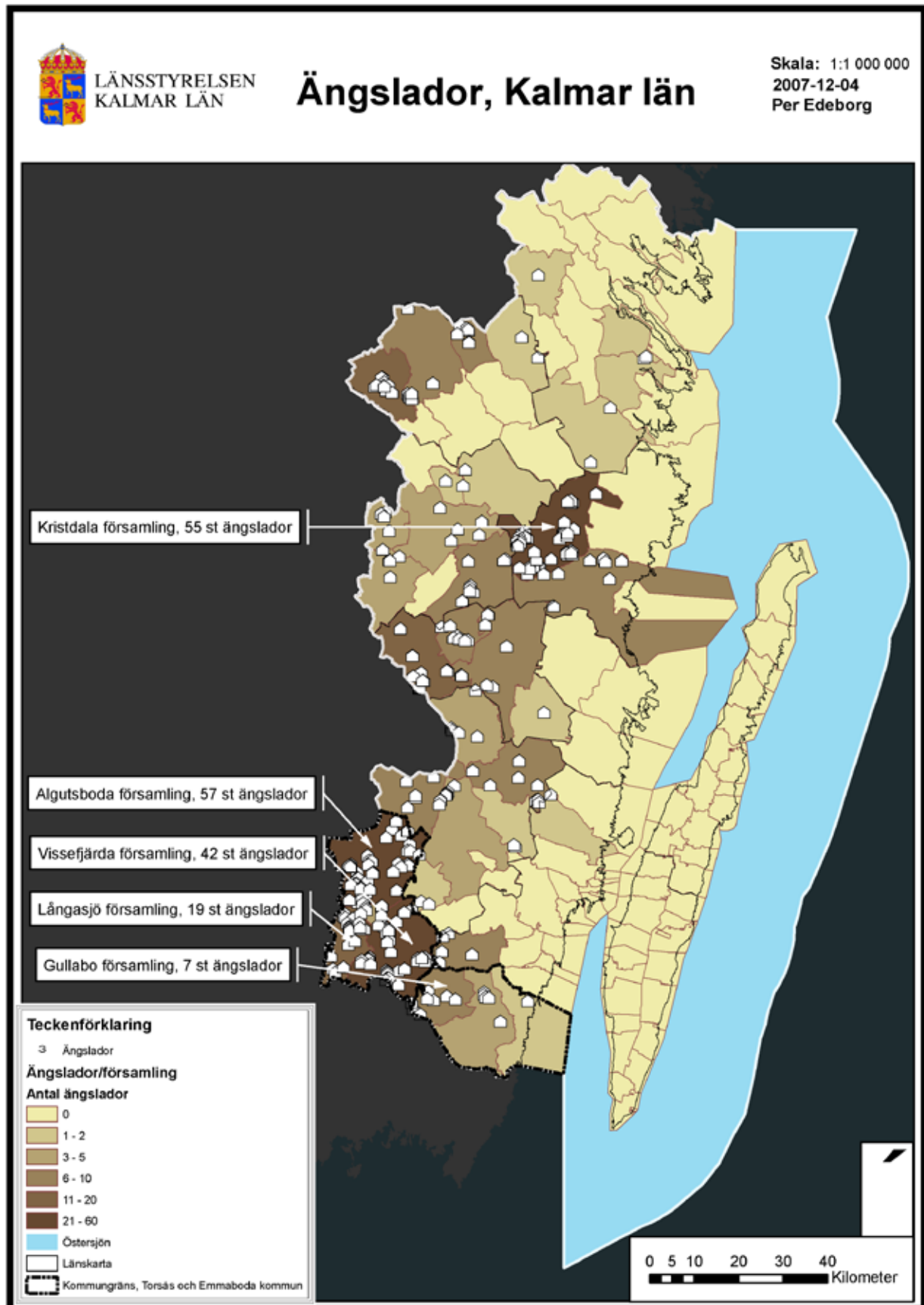
I ett bälte genom mellersta länet genomfördes laga skifte i många fall sent, efter år 1875. Möjligen kan man märka att det finns många sent

uppförda mangårdsbyggnader i detta område (jämför avsnittet "Vidare undersökningar" ovan). I nordvästra delen av länet kom en del gårdar/byar aldrig att laga skiftas, vilket brukar sättas i samband med ett kvardröjande, ålderdomligt byggnadsskick i dessa områden.

Den dynamiska utvecklingen på 1800-talet, med befolkningsökning, jordbrukets omvandling, näringsfrihetens införande m.m. ledde till att många byggnader på landsbygden nyuppfördes under seklet. Böndernas gårdar hade tidigare varit uppbyggda av många olika omålade byggnader i trä (knuttimrade eller i skiftesverk), med tak täckta med torv eller strå. Nu fick de nya, målade mangårdsbyggnader i två våningar och de många ekonomibyggnaderna drogs samman till längor, till en mer ordnad gårdsbild. Under de första årtiondena av 1800-talet började landsbygdens hus att rödfärgas och i slutet av seklet dominerade de röda, panelklädda husen landsbygden. Under 1800-talet framträder länets lantliga bebyggelse som vi känner den idag. Det är inte ovanligt att befintliga boningshus, brygghus och bodar, uppförts vid 1800-talets mitt. De stora och höga ladugårdarna som är vanliga på landsbygden, har dock ofta uppförts omkring sekelskiftet 1900.

Relativ förekomst av knuttimrade bodar i Småland. Ur "Småland - strövtåg i gammal kulturbygd" (Gidstam, 1997).

Karta över bevarade ängslador i Kalmar län vid inventering år 1994-1995.

Laga skiftets verkningar i kombination med det förändrade byggnadsskicket innebar en påtaglig omdaning av landskapsbilden i länet. Förutom det ändrade byggnadsskicket, uppkom som en konsekvens av de ökade sociala skillnaderna under 1800-talet även en större spännvidd i bostadshusens standard; från jordkulor till palatsliknande storgårdar. Det vanliga boningshuset var dock en enkelstuga eller en parstuga i två våningar. Båda hustyperna förekom parallellt och man har antagit att det främst varit en fråga om resurser, huruvida man byggt sig en enkel- eller en parstuga. Oavsett orsak kan man idag notera att det finns en regional variation där parstugan är vanligare i södra länet och enkelstugan i norr.

Under 1800-talet började de ålderdomliga taktäckningsmaterialen som strå, halm, torv, näver och bräder bytas ut mot tegel eller spån. I den södra delen av länet och på Öland har stråtaken kommit att ligga kvar på många ekonomibyggnader, ända in i vår egen tid. I norra delen av länet tycks man redan under 1800-talet ha bytt ut de äldre taktäckningsmaterialen såsom torv och bräder mot tegeltak. De som bytte stråtaken i södra länet och på Öland gjorde det en bit in på 1900-talet. Då hade teglet redan spelat ut sin roll och idag kantas Ölands bygator av högresta tak med korrugerad eternit.

Stadskärnor och köpingar

1800-talets ökade handel och industrialism medförde att nya samhällsbyggnader växte fram eller grundlades. I Kalmar län var skeppsbyggande och fraktfart mycket betydelsefulla näringar under 1800-talet som medförde att de äldre köpingarna växte och nya samhällen uppstod utmed kusterna. På Öland grundades Borgholms stad och Mörbylånga köping i början av 1800-talet. De nya verksamheterna gav köpingarna en ändrad bebyggelsekaraktär, Döderhultsvik blev staden Oskarshamn och Mönsterås fick karaktären av en småstad.

Städerna blev mer sammansatta och utbyggda med offentliga byggnader för en mängd olika ändamål, såsom skolor, sjukhus, badhus, bibliotek, teater, museer, ålderdomshem, hotell, post och bank. Industrialiseringen blev alltmer märkbar i länet under slutet av 1800-talet. Några bruk utvecklades till storskaliga verkstads- eller träindustrier. Vid denna tid byggdes de fabriker som nygrundades ofta som relativt stora anläggningar, de flesta av dem i städer och köpingar. Fabriksbyggnaderna fick inte sällan en monumental karaktär. Parallellt fanns en närmast hantverksmässig tillverkning, exempelvis av möbler, på landsbygden.

Från 1874 och en god bit in på 1900-talet byggdes järnvägar genom länet. De existerande samhällena och bruken påverkade järnvägarnas dragning, men då de väl byggts kom järnvägarna att attrahera ytterligare rörelser. Där anlades handels- och hantverksrörelser, industrier och bostadsbebyggelse, men den verkliga utvecklingen i detta avseende kom först med 1900-talet, ”tätorternas sekel”.

Urbaniseringens tid (ca 1900-1970)

Som tidigare framgått så beräknas 90-95 % av Sveriges bebyggelse vara uppförd under 1900-talet. Det betyder sannolikt att en stor del av landsbygdens byggnadsbestånd, också i Kalmar län, är uppförd under detta sekel, men av den stora byggnadsmassa som tillkommit under seklet, har naturligtvis den absoluta merparten uppförts i städer och andra tätorter. Industrialiseringen av Kalmar län tog fart kring sekelskiftet 1900. Under den första halvan av 1900-talet grundlades många industrirörelser i anslutning till järnvägsstationer och vattendragens sträckor runt om i länet.

Sverige under 1900-talet

Till följd av befolkningsökningen valde en stor del av Sveriges befolkning att emigrera under senare hälften av 1800-talet. Emigrationen i kombination med sjunkande nativitet ledde till att landets befolkning under decennierna kring sekelskiftet 1900 (ca 1870-1930) reducerades till mindre än hälften av vad den varit före emigrationen.

Landsbygdens bebyggelse hade omdanats under 1800-talet, men jordbruket hade samtidigt rationaliserats. Allt färre arbetare behövdes i lantbruket och då industrialiseringen tog fart omkring sekelskiftet 1900, började en folkomflyttning från landsbygden till tätorterna. Städer och mindre industriorter började byggas ut med industrier och bostadsbebyggelse, främst villaområden. Från 1930-talet formades en ytterst medveten statlig bostadspolitik som syftade till att ge alla svenskar en god bostad, men även till att underlätta förflyttningen av arbetskraft till de industrialiserade områdena i riket. På de större orterna bildades kommunala bostadsbolag och hyreshusområden uppfördes.

Vid mitten av 1900-talet gick den svenska industrin för högvarv och alla kurvor pekade uppåt. På stationsorter, i småsamhällen, bruksorter och kommuncentra blomstrade de lokala ekonomierna med småföretagsamhet och samhällliga funktioner. I städerna planerades för framtiden och det gamla slitna byggnadsbeståndet i stadskärnorna revs. Man ville ge plats för nya stadsstrukturer, inte minst för den kraftigt ökande bilismen. Utvecklingen kröntes av det s.k. miljonprogrammet, då 1 miljon bostäder byggdes i landet mellan 1965 och 1973. Baksidan var att landsbygden avfolkades, odlingsmarker lades igen och tågen slutade gå.

På 1970-talet stod det klart att den svenska industrialismens framgångssaga var över. Oljekrisen 1973 utlöste en internationell lågkonjunktur. Stora svenska industrier lades ned och/eller flyttades utomlands. Också de små industrisamhällena drabbades av nedläggningar, minskad service och stagnerad bebyggelseutveckling. Bilismen fortsatte att vara en av de mest styrande faktorerna för den fysiska utvecklingen. De storstadsnära småorterna kunde överleva som pendlarorter, Storstadsområdena fortsatte att byggas ut med nya motorleder och anslutande industri-, handels- och bostadsområden.

Tätorter

De stora omflyttningar som skedde under sent 1800-tal berörde i hög utsträckning vårt län. Många valde att emigrera, andra sökte sig till städer och tätorter. Följden blev en avfolkning av landsbygden, där länets inland och Öland drabbades mest, medan länets tätorter växte. På stationsorterna och på de tidigare ganska blygsamma bruksorterna utökades byggnadsbeståndet väsentligt. Industrier anlades, bostäder byggdes i deras närhet, service- och fritidsanläggningar tillkom. Under 1900-talet, framförallt under dess första hälft, byggdes alla de småsamhällen som i så hög utsträckning präglar vårt län. 1900-talets byggnadskultur kan därför naturligtvis ses överallt i länet, framförallt i tätorterna. 1900-talet har också inneburit en stän-

dig standardhöjning. Vi har byggt nytt och byggt om i mycket stor omfattning. Seklet har fört med sig många nya byggnadsmaterial och byggnadstekniker. Byggnader som uppfördes i början av 1900-talet är idag ofta kraftigt moderniserade. Är de det inte, så kan de uppfattas som mycket ålderdomliga.

Landsbygd

Landsbygdens befolkningsminskning blev alltmer påtaglig under 1900-talets senare hälft och idag kan vissa delar av länet räknas som glesbygd. Lantbruken har lagts ner, byarna avfolkats, jordbruksmarken växt igen, ekonomibyggnader rivits och mangårdsbyggnaderna blivit sommarbostäder. Fritid och semester är fenomen som uppstått till följd av lönearbetet. En

social breddning på semesterorterna kom efter semesterlagstiftningens införande i slutet av 1930-talet. Sportstugor och fritidshus uppfördes utmed kusterna, där fritidsområden belägna nära tätorter och med goda kommunikationer varit mest attraktiva.

Utgångspunkt III: Befolkning och bebyggelse

Medan den inledande och första utgångspunkten grundades på redan gjorda regionindelningar, där ingen enbart utgått från bebyggelsen, utgör denna tredje ”utgångspunkt” ett försök att forma en regionindelning specifikt utifrån länets byggnader. Tanken har varit att skissera en indelning utifrån byggnadsbeståndets övergripande ålder och karaktär, snarare än från enskilda drag i bebyggelsen. Befolkningsbild och näringsliv har därvid betraktas som två grundförutsättningar som format byggnadsbeståndet

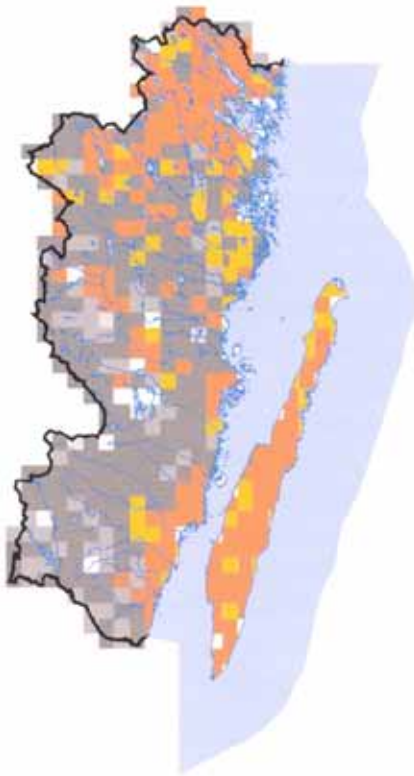
Befolkningsmönster = bebyggelsemönster

I områden där många människor lever och verkar finns det naturligtvis också många byggnader, d.v.s. en stor sammanlagd byggnads massa. Troligt är också att det finns en större spridning i byggnadstyper. Perioder av markant befolkningstillväxt eller -minskning har också stor inverkan på byggnadsbeståndet i ett område. I inflyttningsområden byggs många nya hus, samtidigt som de äldre miljöerna utsätts för ett högt förändringstryck som leder till att äldre byggnader byggs om eller rivs. I områden med sjunkande befolkningssiffror, blir många hus överflödiga och en del av dem förfaller helt. De hus som får behålla sin funktion i dessa områden, riskerar emellertid inte att rivas eller ändras i samma utsträckning som inom områden med ett starkt befolkningstryck.

En kartläggning över tid av befolkningstäthet och förändringar i befolkningsstorleken i olika områden av Kalmar län, skulle alltså samtidigt innebära en kartläggning av länets bebyggelse. Eftersom en så omfattande forskningsuppgift inte är aktuell i detta arbete, tas istället ”genvägen” via några tidigare gjorda översiktskartor som ger en uppfattning om länets befolknings- och bebyggelsemönster över tid.

I ”*Landskapets agrara avtryck*” presenteras dels en karta över den fasta bebyggelsens etablering i länet, dels en karta som delar in dagens landskap i fyra klasser utifrån öppenhet år 2001. Dessa två kartor, som syns överst på nästa sida, visar den stora överensstämmelse som finns mellan kolonisation och grad av uppodling. De tidigt befolkade områdena är samtidigt de mest utpräglade jordbruksbygderna.

Vi kan också anta att kartorna speglar det övergripande befolkningsmönster som fanns innan industrialismen, d.v.s. så länge de agrara näringarna utgjorde länsinvånarnas förhärskande försörjningskälla. Sett i ett längre historiskt perspektiv har de områden i länet som har de bästa odlingsbetingelserna, varit de tätast bebyggda. Kustens slättområden har alltid haft en väsentligt högre befolkningstäthet än inlandets skogsbygder. Det har åtminstone gällt från järnåldern, då ett fast jordbruk först etablerades, fram till slutet av 1800-talet, då det agrara samhället successivt övergick i ett industrisamhälle. På ett översiktligt plan har de områden som historiskt sett varit tätbefolkade förblivit desamma. De glest befolkade områdena har i det långa perspektivet utgjort en buffert. I tider då den totala befolkningen ökat kraftigt, har dessa områden fått en stor del av folkökningen, procentuellt sett. På motsvarande sätt har dessa trakter avfolkats då befolkningen totalt sett minskat, eller sedan det industrialiserade samhället lett till urbanisering och igenläggning av odlingsjordar.

Den fasta bebyggelsens etablering.

ORANGE: Förhistoriska centralbygder.

GULT: Medeltida bygder med tillfällig bebyggelse under äldre järnålder.

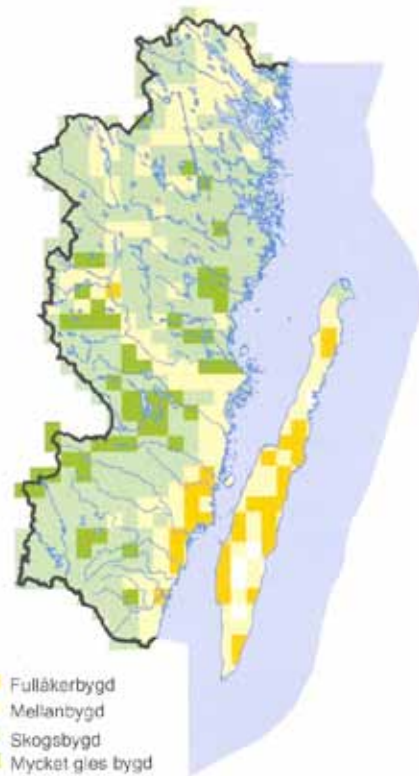
MÖRKGRÅTT: Tidigmedeltida bygder.

MELLANGRÅTT: Högmedeltida bygder.

LJUSGRÅTT: Senmedeltida bygder.

Kartan bygger på en analys av ortnamn och fornlämningar (gravfält på fastlandet och husgrunder på Öland). Källor: Ekonomiska kartan från 1940-talet, Norman, P/Magnusson G. 1994.

Ur översiktskartan ©Lantmäteriet 2001 M2001/2538.

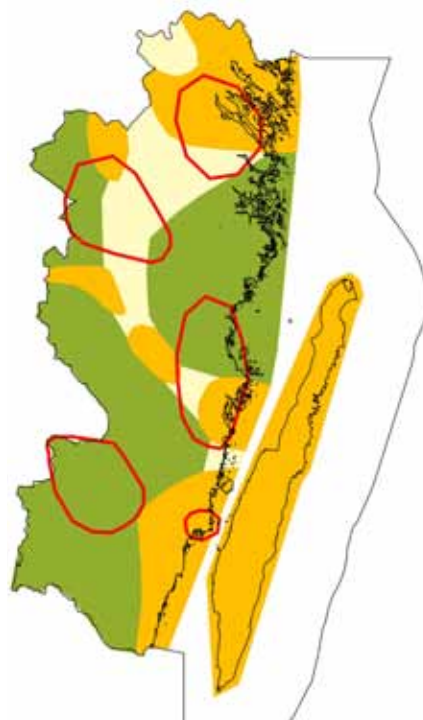

Landskapets karaktär utifrån graden av sammanhängande öppna ytor. Ur översiktskartan ©Lantmäteriet 2001 M2001/2538.

De två kartorna ovan är hämtade ur "Landskapets agrara avtryck" (Höglin, 2001).

De gula och gröna fälten i kartan t.h. utgör en generaliserad bild av informationen från de ovanstående kartorna.

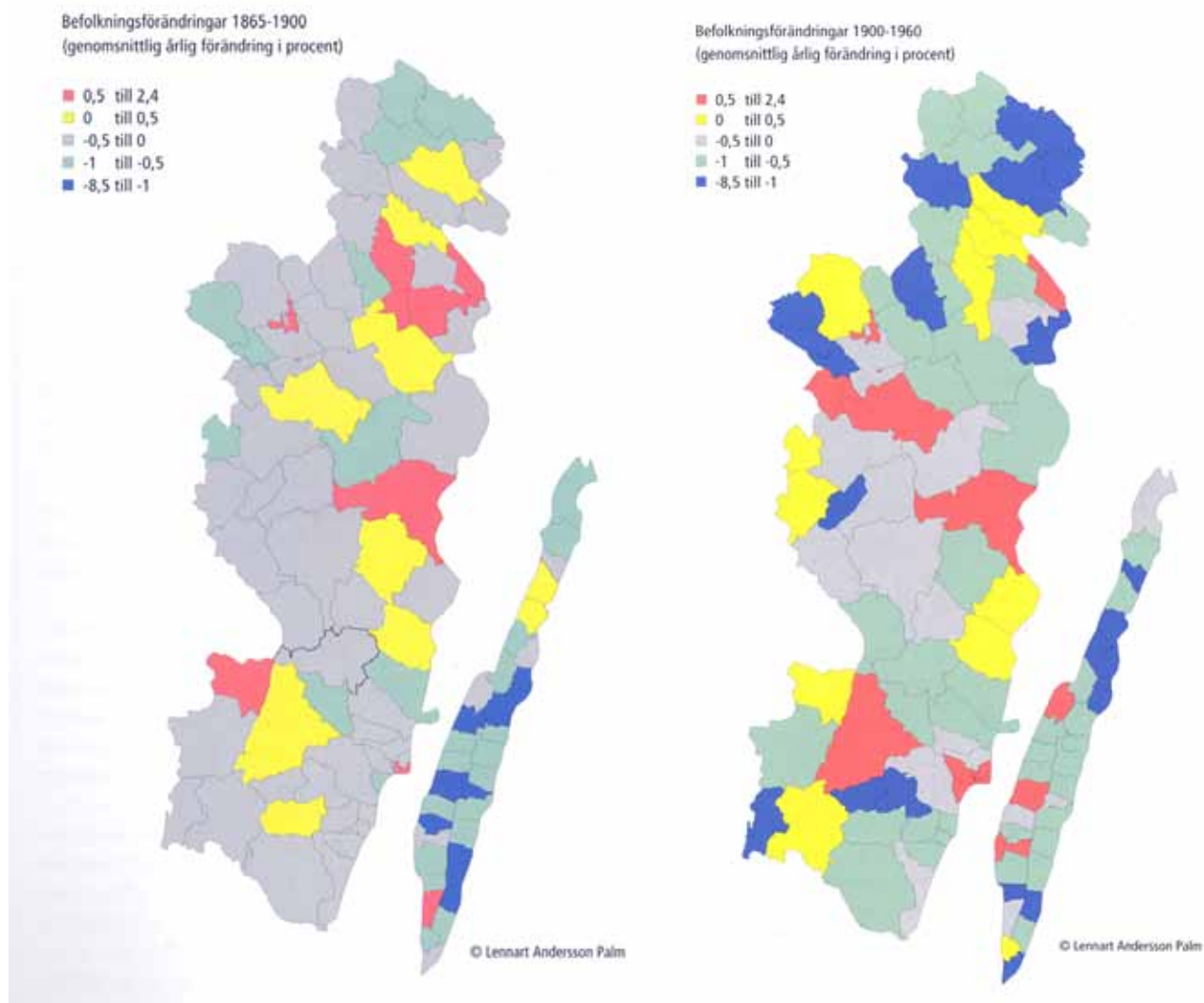
Grönt = glesbygd. Mörkt gul = tätbygd. Ljust gul = mellanbygd. På denna kartbild har röda ringar ritats kring de områden som varit mest expansiva under industrialismen, enligt Christensens befolkningskartor, som syns nederst på nästa sida.

Kartan längst ned t.h. på föregående sida lägger samman och generaliserar informationen från de två kartorna och visar vilka områden som utgjort "kulturbygder" eller "tätbygder" och vilka som varit utpräglade "glesbygder". Mellan dem ligger "mellanbygder" som har en mer splittrad befolkningsbild, eller som binder samman närliggande kulturbygder.

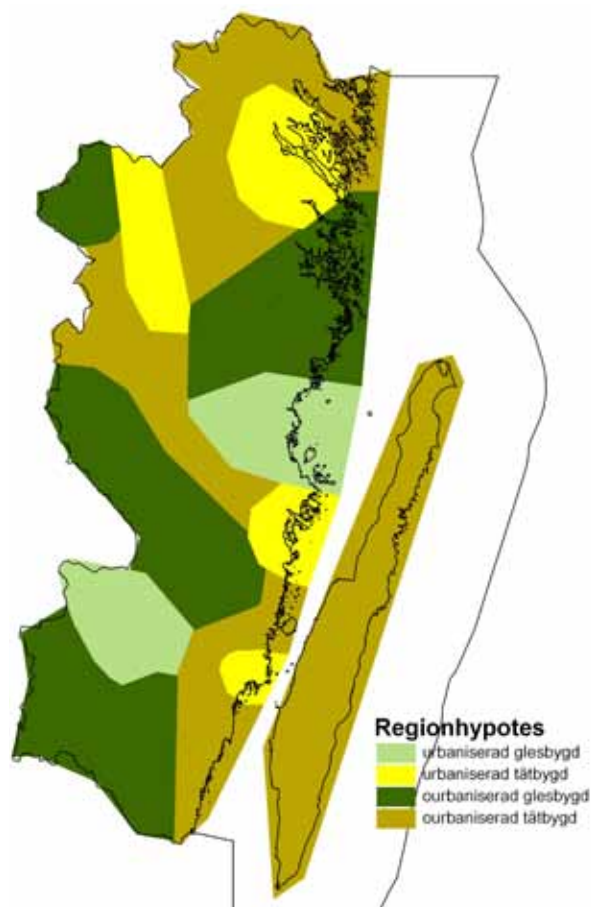
Genom att kartan kompletteras med information hämtad ur "*Industrins tidevarv*" (syns som röda ringar på samma karta), förmas en bild av befolkning-/bebyggelseutvecklingen under industrialismens era. Industrialismen har både påverkat befolkningsmönster, byggnadsbestånd

och byggnaderna i sig. I Christensens bok finns två kartor som ger en bild av länets befolkningsutveckling under perioden 1865-1960. Den årliga förändringen (i %) av befolkningens storlek i alla länets socknar har kartlagts för två perioder: 1865-1900 och 1900-1960. Om man förutsätter att befolkningssiffrorna står i relation till graden av industrialisering, visar kartorna vilka socknar som blev "vinnare" respektive "förlo-rare" under 1800-talets respektive 1900-talets industrialiseringsprocess. Kartorna är inte entydiga, men de områden som tycks ha påverkats mest positivt av industrialiseringsprocessen, "vinnarna", har markerats med röda ringar på kartan i figur X.

Dessa två kartor är hämtade ur "*Industrins tidevarv*" (Christensen, 2001) och visar befolkningsutvecklingen under perioderna 1865-1900 respektive 1900-1960. Kartan visar även de Tjustsocknar som idag tillhör Östergötlands län.

Då informationen ur de olika kartorna läggs samman får vi en hypotes om dagens landskapsinnehåll, en grov skiss – att ändras, kompletteras och prövas mot annat material. Indelningen bygger på fyra landskapstyper, som antas ha ett visst kulturmiljöinnehåll och därmed vissa typer av byggda miljöer.

Urbaniserad tätbygd

Områden som sedan länge utgjort tätbefolkade centralbygder med hög andel uppodlad jord, samtidigt som de varit fortsatt livaktiga under 1900-talets industrisamhälle². I dessa områden har det alltid funnits en omfattande bebyggelse, relativt sett. Det finns, teoretiskt sett, en chans att finna ålderdomliga byggnader och byggnadsdrag,

men den ständiga välståndsökningen har sannolikt samtidigt lett till en hög förändringstakt som medverkat till att äldre byggnader ändrats eller ersatts av nya. Äldre vägar har successivt byggts ut och kompletterats med ny infrastruktur. Det äldre vägnätet finns kvar till läge, man rör sig utmed samma linjer, men är i stora delar ramponerat vad gäller vägarnas mått och utformning.

Stadsbygd och stadsnära landsbygd. Byggnader från många olika tider. Områdena domineras av 1900-talets infrastruktur och nybyggnation. De äldre miljöerna har moderniserats och/eller omgärdas idag av moderna miljöer. Stark funktionszonering. Många olika typer (funktioner) av byggnader. Centralbygder med herrgårdsmiljöer och fungerande storjordbruk. Förindustriella stadskärnor. Kommunikationscentra, knutpunkter med lång kontinuitet: hamnar, järnvägsstationsområden, motorvägssystem, bensinstationer och flygplatser. Stora industribyggnader (gamla och nya). Kontors- och affärskomplex. Bostadsområden (främst villaområden, även hyreshusområden.)

Rekreativmiljöer, parker.

1. Ålem-Mönsteråsområdet (Södra Stranda)
2. Kalmarslätten
3. Gamleby-Västerviksområdet
4. Vimmerby- Hultsfredsområdet

Urbaniserad glesbygd

Områden som varit glest befolkade innan industrialismen, men som under 1900-talet ”ryckt fram” som attraktiva för boende och verkande. Visserligen finns många olika typer av byggnader, men eftersom näringslivet byggts på industrier utgör de stora fabriksmiljöerna ett påfallande inslag. Genom att bygden tidigare varit sparsamt befolkad och bebyggd, framträder inte de historiska miljöerna så tydligt. Byggnadsbeståndet har inte samma tidsdjup som i den industrialiserade kulturbygden. 1900-talets infrastruktur och nybyggnation dominerar. Eftersom de äldre vägarna inom ett relativt kort tidsspän blivit förlegade, finns inte någon tydlig kontinuitet i vägnätet. Moderna vägar har dragits

² Eftersom underlaget till den gjorda hypotesen gäller tiden fram till 1960, kan befolkningsunderlag och byggnation ha gått ned under de senaste 30-40 åren.

oberoende av de äldre vägarna som därför ibland finns kvar i sitt historiska skick.

Stadsbygd och stadsnära landsbygd. Byggnaderna präglas av sent 1800- och 1900-tal, både i staden och på landet. Torp och stugor som till- och ombyggts till permanentbebodda villor. Småbyar och ensamgårdar som fungerar som "hästgårdar". Stadskärnor som byggts upp årtiondena omkring sekelskiftet 1900. Stora industribyggnader (gamla och nya). Bostadsområden (främst villaområden, även hyreshusområden). Rekreativmiljöer, parker.

5. Oskarshamnssområdet
6. Nybroområdet

Urbaniserad glesbygd

Områden vilka tidigare i historien liksom under industrialismens era varit glest befolkade och bebyggda. Präglas av agrar bebyggelse från 1800-talet. Bostadshusen kan ha mycket av sin ursprungliga karaktär bevarad. Större ekonomibyggnader har förfallit, eller är i dåligt skick, men det finns också många små ekonomibyggnader som är praktiskt och ekonomiskt möjliga att underhålla. På grund av områdenas historiska karaktär är "utbudet" av byggnader/miljöer begränsat både i mängd och avseende antalet typer. Det äldre vägnätet nyttjas, asfalterat eller grusbelagt, idag kompletterade med timmertransporternas skogsbilvägar. Ibland har AK-vägar dragits genom områdena.

Skogsbruksdominerad landsbygd. Agrar bebyggelse och småskalig industri. Präglas av strukturer och bebyggelse från 1800-talet och 1900-talets första hälft. Småbyar, ensamgårdar och torp, där många av jordbruken lagts ned och byggnaderna antingen förfallit eller blivit sommarbostäder. Små industriorter, ofta byggda kring en dominerande industri, inte sällan utan järnväg. Småskaliga, nedlagda möbel- och träindustrier, Stora, moderna sågverk. Kyrkbyar med nedlagda butiker och f.d. kommunala funktioner.

7. Emmabodaområdet
8. Algenområdet
9. Misterhultsområdet
10. Rumskullaområdet

Urbaniserad tätbygd

Områden som sedan länge varit förhållandevis tätt befolkade och bebyggda, men där industrialismen inte haft avgörande genomslag. Förändringstrycket under det senaste seklet har varit lågt, samtidigt som jorden fortsatt att brukas. Det finns ett rikt utbud av olika agrara miljöer, från olika tider och samhällsskikt. Dessa är de områden som tydligast återspeglar den förindustriella bebyggelsens regionala särdrag. I dessa områden finns också förutsättningar att hitta verkligt ålderdomliga miljöer (1700-tal eller äldre). Det äldre vägnätet, rikt förgrenat och inte sällan kantat av stenmurar, finns kvar och nyttjas.

Jordbruksdominerad landsbygd. Agrar bebyggelse och småskalig industri. Många olika typer av miljöer. Stora byar, där några gårdar är aktiva jordbruk, andra fungerar som (sommars)bostäder. Fungerande storgårdar/herrgårdar, ibland med ett förflutet som bruksherrgårdar. På landsbygden är många av bostadshusen från 1800-talets första hälft. Ekonomibyggnaderna är ofta något yngre och stora. I de små industriorterna, oftast i anslutning till järnvägen, präglas bebyggelsen av decennierna kring sekelskiftet 1900. Ett rikt utbud av byggnader från olika typer av f.d. småindustrier (mekaniska verkstäder, träindustrier, kvarnar).

11. Öland
12. Möres kustbygd, utom Kalmarområdet
13. Tjust, utom Gamleby–Västerviksområdet
14. Emådalsområdet

Bebyggelsen i Kalmar läns landskapsregioner

Ovan har tre olika utgångspunkter för en regionindelning av länets bebyggelse skisserats. I detta arbete har perspektivet dock slutligen gällt hela landskapet. Arbetet har utmynnat i en indelning av Kalmar län i sex huvudregioner. Två av huvudregionerna har inte delats upp i mindre underregioner, medan fyra av dem har delats upp i totalt 12 underregioner. Det gör att totalt 14 områden kan urskiljas i den gjorda indelningen.

En variant som diskuterades hade varit att arbeta med olika överliggande ”raster” parallellt med de primärt redovisade grundregionerna. Exempelvis skulle särskilda byggnadsdrag kunna bilda sådana ”raster”. Man skulle även kunna låta stadsbygd och kustbygd bilda raster. Detta är två typer av landskap som har ett liknande fysiskt innehåll, oavsett var man befinner sig. En generell beskrivning av kustbygdens och/eller stadsbygdens innehåll, skulle då kunna adderas, ”läggas ovanpå”, en karakteristik av en grundregion.

Nedan kommer de sex huvudregionerna att beskrivas utifrån respektive bebyggelsebild. I linje med de resonemang som fördes inledningsvis har den agrara bebyggelsen fått stort utrymme i beskrivningarna, som dock även försöker ringa in de olika regionernas tätortsstruktur och -innehåll. Eftersom drag i bebyggelsen ibland bildar helt andra ”regioner” än dem som återspeglas av regionindelningen, har samma byggnadsdrag ibland införts i flera regionbeskrivningar.

Varje region inleds med att karakteristika listas. Överst i listan står de drag som har bedömts vara de mest uppenbara, de som utan tvekan kan upplevas av envar som rör sig i landskapet. Längre ned följer sådant som inte är fullt lika tydligt. Här listas även en del relativt löst grundade iakttagelser.

Beskrivningstexterna inleds med en översiktlig karaktärsbeskrivning. Därefter följer mer detaljerade texter som beskriver regionens agrara bebyggelsestruktur, omnämner för regionen speciella byggnadstyper, samt kommenterar regionens näringsliv och tätortsstruktur. Slutligen följer ett avsnitt om regionens byggnadsskick, som beskriver noterade regionala särdrag, i stort som smått.

Kustbygd

Högt exploateringstryck
Vattenlandskap
Stenbrott
Stenhuggerier
Hamnar
Bryggor
Båthus, sjöbodas, skötgårdar
Äldre hus som blir fritidshus
Fritidshusområden
Marinor
Väderkvarnar
Vindkraftverk

Stadsbygd

Högt exploateringstryck
Herrgårdar, storgårdar
Motorleder, vägsystem
Flygplatser
Handelsträdgårdar.
Kommunaltekniska verk
Permanentade fritidshusområden
Villaområden.
Fritidsanläggningar
”Hästgårda

Öland

Tätbygd

Kustbygd

Främst agrar bebyggelse

Radbyar med götiska gårdar

Stora byar

Ålderdomlig bebyggelse

Skiftesverkslängor

Många kyrkor

Väderkvarnar

Vindkraftverk

Sjöbodar

Malmstugor/små boningshus

Kalksten

Stråtak, takkråker

Eternit

Medeltida kyrkor

Ljus oljefärg på boningshus tidig tradition

Brutna tak vanliga

Halvannanvåningshus inte ovanliga

Boningshus med hög stenkällare

Stenindustri, stenbrott

Livsmedelsindustri, mejerier

Högsulor i söder

Dösade hörn i norr

Tätbygd

Kustbygd

Översiktlig beskrivning

Öland är en utpräglad jordbruksregion, där de agrara näringarna har haft stor betydelse under hela 1900-talet. Industrier och egentliga tätorter är sällsynta. Landskapet är flackt och i stora delar öppet, på den södra delen av ön vidöppet. I detta landskap blir bebyggelsen påtaglig, vilket också beror på att merparten av den ligger samlad till de större landsvägar som löper i nord-sydlig riktning utmed landborg och strandvallar. Överallt ses murverk av kalksten: i ekonomi-byggnader, broar, gårdesgårdar etc.

Öland intar en särställning i länet, som den enda region där det är normalt att byarna och gårdarna behållit en i grunden medeltida form. Gårdarna ligger ofta samlade i radbyar, inte sällan av ansevärd storlek. I förlängningen av byarna och utmed samma stråk ligger även annan bebyggelse, som småskaliga boningshus, stenkällare och väderkvarnar. Här ligger också Ölands många kyrkor, varav merparten har medeltida delar.

Öland är också ett kustlandskap. Vid stränderna återfinns byarnas fiskelägen med bodar, idag vanligen inrättade som sommarstugor. På vissa platser vid kustlinjen finns byggda hamnar för fraktfart och/eller fiske. Fyrar med tillhörande bostäder förekommer också. På den mellersta och norra delen av ön finns områden med sammanhållen fritidsbebyggelse. Ett allt vanligare inslag i landskapet är grupper av vindkraftverk som placerats på alvarmark eller i anslutning till kusten.

Agrar bebyggelsestruktur

En övervägande del av Ölands byar ligger samlade till de landsvägar som löper i nord-syd utmed landskapets höjdstråk. Många byar, i synnerhet på mellersta och södra Öland, är reglerade radbyar där gårdarna legat på samma plats sedan 1300-talet. Flertalet gårdar har alltså inte flyttats ut från byarna i samband med skiftena. Även om förhållandena inte varit statiska så har den huvudsakliga formen på byn har bestått sedan medeltid. Det har även den traditionella formen på gårdarna, den götiska gårdsty-

pen. Byggnaderna grupperar sig tätt kring en rektangulär gård, som genom en mur eller ett staket avdelas i mangård (med boningshus) och fägård (med ekonomibyggnader). Den slutna gårdsformen är traditionell och ger också lä i ett öppet landskap. Gårdarna ligger kloss inpå varandra, uppradade utmed bygatan, inte sällan med de stora ekonomibyggnaderna närmast vägen och boningshuset innerst. Tätheten i bykärnan kontrasterar starkt mot landskapets öppenhet.

Det faktum att byar och gårdar så frekvent behållit en medeltida form, skiljer Öland från det övriga länet, där reglerade radbyar och gårdar med tydligt kringbyggd form, utgör undantag snarare än regel. Denna ålderdomliga bebyggelsestruktur, ned på gårdsnivå, ger Ölands agrara bebyggelse en särställning i länet. På den norra delen av ön, där byarna är mindre, finns dessutom byar med en till synes ännu mer ålderdomlig struktur. Gårdarna ligger där oregelbundet grupperade med ungefär 50-200 meter mellan sig i ett bymönster som kan ha varit det samma sedan romersk järnålder.

Man kan svårigen kategorisera Öland som ett herrgårdslandskap. Det har förvisso funnits ett antal storgårdar på ön som kan betecknas som herrgårdar – dels de gamla kungsgårdarna, dels några större ensamgårdar som skapades i slutet av 1700-talet genom nyuppodling av den som kronoallmänning nyttjade utmarken. De flesta av dem skiljer sig dock inte byggnadsmässigt från öns större bondgårdar och "herrgårdarna" eller herrgårdslandskap har därför inte betraktats som ett av det öländska landskapets kännetecken.

1800-talets folkökning ledde på Öland, liksom på andra platser, till en ökande småfolksbebyggelse. På Öland förlades denna konsekvent till de s.k. malmarna, just utanför byarna. I synnerhet på den södra delen av ön, växte malmbebyggelsen ofta till ansevärd omfattning. Denna småfolksbebyggelse är inte unik för Öland.

Däremot är den mer påtaglig jämfört med på fastlandet, delvis eftersom de öländska byarna

har behållit sin form, delvis på grund av att torp och backstugor ofta legat/ligger mer utspridda på fastlandet. Läget i byarnas anslutning, har sannolikt även bidragit till att småstugorna fortsatt att bebos under hela 1900-talet, många av dem som sommarstugor. På malmarna återfinns idag en blandning av olikåldriga mindre stugor och villor. Vanligt förekommande är de ofta påfallande små egnahemsvillorna från 1920 – 1940-talet, med brutna tak och lätt svängd takfot.

Speciella byggnadstyper

I egenskap av ö kan Öland uppvisa många av de företeelser som hör kustlandskapen till. De öländska fiskelägenas främsta signum utgörs av att en del av bodarna är uppförda i kalksten. Bodarna ligger, liksom sina paralleller i Stranda och Möre, ”uppkrupna på land”. Landskapets öppenhet och den förhållandevis oflikade kustlinjen gör att fiskelägena ofta avtecknar sig tydligt mot horisonten. På en del platser har hamnarna byggts ut under 1800- och 1900-talet, med gjutna kajer och ansenliga vågbrytare. På den östra sidan av ön är dessa hamnar renodlade fiskehamnar, medan de på västsidan också nyttjats för frakt- och persontrafik till fastlandet. Till kustlandskapet hör även fyror med fyrpersonals bostäder, samt modern fritidshusbebyggelse.

Den mest särpräglade byggnadstypen för Öland är väderkvarnen, som blivit en landskapsymbol. Medan gårdskvarnarna i stort sett försvinner på fastlandet under 1800-talet, manifesteras det ökade välståndet på Öland genom att varje gård skaffar sig en eller flera väderkvarnar. Kvarnarna står ibland i långa rader på gravfälten i byarnas förlängning. Väderkvarnarna har fått sina storskaliga efterföljare i de vindkraftsparker som blivit ett allt vanligare inslag i den öländska landskapsbilden.

Närings-, industrier, tätorter

På Öland har åkerbruk och djurhållning varit de främsta näringarna även under 1900-talet. Industrialiseringsgraden har varit låg. Den jordbruksindustri som utvecklats, har varit småska-

lig med en låg grad av vidareförädling. Ofta har det handlat om att rensa, sortera och paketera – verksamheter som mer sällan varit så omfattande att de försiggått i särskilda industribyggnader. Desto fler mindre f.d. mejerier finns på ön. Bondbyarna, med tillskott av småhusbebyggelse, dominerar landskapsbilden. Jordbrukets starka ställning avtecknar sig i dagens byggnadsbestånd genom stora moderna djurstallar. På enstaka orter i hamnlägen på öns västsida har man haft större industrier och där har egentliga tätorter uppstått.

Öland har, liksom andra kustområden, varit attraktivt för sommarboende och turism. Redan under 1800-talet var Borgholm en sommarort. 1900-talet har bidragit med omfattande sommarstugubebyggelse, främst på den norra delen av ön. På den södra delen av ön är sammanhängande stugområden mer ovanliga, men många byggnader har ”sommarstugifierats”. Borgholm och Mörbylånga har centra med trähusbebyggelse från decennierna kring sekelskiftet 1900, men har fortsatt att byggas ut under hela 1900-talet. Ölands geografi har förändrats sedan Ölandsbrons tillkomst år 1972. Sedan dess har en stark tillväxt av villabebyggelse skett i de bronära områdena. Utpendlingen till Kalmar är idag stor.

Byggnadsskick

Det mest iögonfallande särdraget i den öländska allmogebebyggelsen, är troligen den frekventa användningen av kalkstensflis. Ladugårdar, bryggshus, källare och sjöbodar är ofta murade i detta material. Stenbyggandet har varit mest utbrett på de skogsfattiga delarna av ön. I boningshusen återfinns stenen vanligen endast i grund och trappor. Dendrokronologiska dateringar som gjorts på ett par av de sällsynt förekommande helmurade boningshus som finns på ön, indikerar att de uppförts omkring 1760. De har då sannolikt tillkommit som en direkt följd av de statliga skattelättnader som gavs från år 1757 till den som lät uppföra sitt boningshus i sten. Till skillnad från Gotland, slog dock bostadsbyggande i sten aldrig igenom på Öland. Tjugo år senare utökades skattefriheten att gälla

även ekonomibyggnader i sten och en intressant, men obekräftad, tanke är att detta bidragit till öns många stenladugårdar.

I början av 1800-talet hävdades djurgårdsinrättningen och de öländska utmarkerna kunde först fördelas på byarna, därefter genom enskifte mellan gårdarna. Många bönder friköpte sin gård. Under 1800-talets första hälft skedde ett uppsving för det öländska jordbruket med omfattande nyodling och en ökad inriktning på spannmålsodling. Västståndet omsattes i nya gårdsbyggnader. Från 1860-talet vände utvecklingen och fallande spannmålspriser leder till en långvarig kris, som inte hävdades förrän vid sekelskiftet 1900.

Utmarksdelningen och enskiftet föranledde en nybyggnadsvåg. I början av 1800-talet uppfördes mangårdsbyggnaderna normalt som parstugor. En typisk öländsk variant av densamma är att dagligstugan delats av på längden och att köket förlagts till det ena utrymmet. Från 1800-talets mitt byggdes större salsbyggnader med sexdelad plan. Mangårdsbyggnaderna är oftast i en våning, men med ett inredningsbart loft. Det innebär att taken ofta är högresta eller kanske ännu oftare brutna. Alternativt har husen byggts med en halv ovanvåning i fasaden, s.k. ”halvananvåningshus”. Ibland har gårdens sommarkök förlagts till en hög murad källarvåning, en variant som är vanlig i Borgholms äldre delar och mer vanlig i norr än i söder. Många mangårdar med brutet tak är från 1800-talets mitt. Liksom på andra håll blir salsbyggnader med frontespis populära kring sekelskiftet 1900.

De äldre boningshusen, liksom många ekonomibyggnader, är ofta uppförda i skiftesverk i ek. Knuttimrade hus, vilket också är vanligt, är normalt ”importerade” från Småland. Boningshusen är idag nästan alltid panelade, vilket gör att det inte alltid är lätt att avgöra vilken teknik som använts i stommen. Mangårdsbyggnaderna är oftast målade i ljusa oljefärger, inte minst på den södra delen av ön. Hofrén skriver dock år 1933: ”Virkesbristen på Öland gör att byggnaderna endast undantagsvis äro panelade; väggar stå omålade, tjärade eller rödfärgade.” I Borgholm och dess omgivning var det omkring sekelskiftet 1900 populärt att låta måla husen ljusgröna.

Ölands agrara bebyggelse kan uppvisa ålderdomliga drag på olika skalnivåer. Inte bara sett till by- och gårdsstrukturen, utan även till byggnadsteknik finns en del drag som klassificerats som medeltida, eller kanske ännu äldre. En mycket ålderdomlig konstruktion som kan påträffas i ladugårdar i den norra delen av Mörbylånga kommun är de s.k. högsulorna, höga stolpar som bär taket, samtidigt som de utgör en del av skiftesverkskonstruktionen.

Kännetecknande är också den allmänt utbredda förekomsten av äkta skiftesverk i ladugårdarna (d.v.s. skiftesverk av plankor, inte av stockar). Stråtaken och torvtaken har bestått längre än på fastlandet och är ännu idag mer vanliga än där. Vindskivorna kröns ofta av de för Öland typiska ”takkråkorna” eller träspirorna. Då ladugårdarnas stråtak bytts ut, vilket vanligen skett först mot mitten av 1900-talet, har de normalt ersattas av korrugerade eternitplattor. Ekonomibyggnader med tegeltak är mindre vanligt. I vissa byar har också fasaderna till många mangårdsbyggnader klätts med eternit.

I det traditionella byggnadsskicket finns en del konstaterade skillnader mellan den norra och den södra delen av ön. För en del av dessa olikheter i byggnadsskicket brukar man räkna med en delningslinje i höjd med Borgholm³. Norr om denna linje är det vanligt att de sammanbyggda ladugårdslängorna inte möter varandra i en skarp vinkel, utan är ”dösade” d.v.s. snett avskurna eller rundade, oavsett om väggmaterialet är sten eller trä. Denna detalj har kopplats till ålderdomliga utförande av halmtak, där halmen

ligger lös, vilket länge var bruket på den norra delen av ön. Norr om linjen förekommer även stubbkvarnar med en murad ”stödfot” kring jordträet. Stråtaken i de nordligaste socknarna saknar ”hång”, d.v.s. de korta saxade störrar som gränslar takåsen. Där hade man tidigare rep, fästade i långa längsgående störrar, som höll fast den s.k. moningen, d.v.s. det strå som ligger löst uppe på takåsen. Idag har den konstruktionen ersatts av hönsnät.

Den frekventa användningen av kalksten för olika typer av byggnadsändamål är ett av de tydligaste särdragen i den öländska byggnadskulturen. Lunda i Kastlösa.

T.v.: Bostadshus i skiftesverk är vanliga på Öland, här ett s.k. ”halvannanvåningshus” i Algutsrum.
T.h.: Ladugårdslängor i kalksten och i skiftesverk i Lilla Frö.

³ Samma kulturgräns delade under 1700- och början av 1800-talet ön i två olika förhärskande odlingsssystem. I norr brukades den mesta jorden i tresåde, i söder i fyrsåde.

T.v. Väderkvarnen har blivit en symbol för Öland. Denna kvarn i Gillberga kan illustrera modellen med stenfot som är typisk för den norra delen av ön. T.h. Idag framstår vindkraftverken som för Öland karakteristiska byggnadsverk.

T.v.: Högrums kyrka är typisk för Öland. Den har ett medeltida torn, men andra delar av kyrkan är uppförda under 1800-talets första hälft, bl.a. den typiska trälanterninen. T.h.: Hans bodar vid Ölands södra udde får illustrera äldre tiders fiskebodar på Öland.

Många Ölandshus kan visa upp speciella, ofta ålderdomliga, detaljer. Här ett par illustrationer från Himmelsberga museigård. T.v.: Takfoten på torvtaken täcks ibland med kalkstensflisor. T.h.: Skiftesverksbyggnaderna har ibland s.k. högsulor, stolpar som håller upp takåsen och vindskivorna kröns ofta av s.k. takkråkor.

Möres slättbygder

Många småorter/sockencentra

Mycket bebyggelse

Spritt, utskiftat bebyggelsemönster

Stor spridning i byggnadstyper

Herrgårdar/storgårdar

Ljusa oljefärgsmålade paneler

Många kyrkor

Medeltida kyrkor

Parstugor och ”Frontespishus”

Torsåspanel i söder

Götiska gårdar med kringbyggda ladugårdar
norr om Kalmar

Slätpanel och rika snickeridetaljer i Kalmartrak-
ten

Sydsvensk timringsteknik

Tradition av opanelade boningshus

I Kalmartrakten har svart- och rödtjärade tim-
merfasader förekommit

Tätbygd

Kalmars stadsbygd

Kustbygd

Översiktlig beskrivning

Möres slättbygder är en kustnära jordbruksbygd, där välståndet från lantbruk och handel avspeglas i byggnadsbeståndet. I det flackt böljande och öppna landskapet har bebyggelsen kunnat skiftas ut och spridas. Mindre vägar, ibland kantade av stenmurar, ligger i ett finmaskigt vägnät som förbinder gårdarna, varav inte så få är riktigt stora gårdar eller herrgårdar. Det förhållandevis öppna landskapet med brukade åkerarealer medger långa perspektiv där den agrara bebyggelsen är väl synlig, men ofta upplevs på håll. Riksväg E22 skär genom hela Mörebygden i nord-sydlig riktning. Utmed de större landsvägarna, är det tätt mellan småorterna, som ofta utgörs av sockencentra som nåtts av järnvägen.

Utöver jordbruk, har fiske, sjöhandel och båtbyggande varit viktiga näringar som lämnat fysiska spår i landskapet. I Möres kustlandskap återfinns fiskelägen med båthamnar och fiskebodas, större hamnar med magasinsbyggnader, samt varvs- och båtbyggarplatser. Under 1900-talet har dessa platser ofta kompletterats med sommarstugebebyggelse.

Agrart byggnadsbestånd och bebyggelsestruktur

Möres slättbygder har en mycket lång bosättningskontinuitet. Jordbruket har varit en viktig näring och i det öppna, lätt böljande odlingslandskapet är det vanligen tätt mellan husen. Kännetecknande för de traditionella bebyggelselägena är att de ofta förlagts uppe på svaga höjdryggar eller holmar i åkerlandskapet. Odling- och ängsmarken ligger i dalstråk och svackor. Laga skifte har som regel splittrat bebyggelsen så att gårdarna ligger spridda med ett stycke emellan. Ofta ligger de en och en, ibland ett par tre stycken tillsammans. Ibland kan man ana en radbystruktur på de gamla gårdstomterna, men raden av gårdar har då vanligen både luckrats upp och decimerats väsentligt.

Många av gårdarna, även de utskiftade, ligger i anslutning till de äldre vägarna utmed landskapets höjdryggar, men det är också tydligt att skiftet skapat nya, spikraka vägar och nya be-

byggelselägen som inte lika entydigt placerats på höjderna. Förutom de egentliga bondgårdarna ligger även avstyckade tomter och småbruk, med bostadsbebyggelse från det sena 1800-talet och 1900-talets första hälft, utmed vägarna. Närmast Kalmar har dessa avstyckningar fortsatt in i vår egen tid. Utmed landsvägarna ligger därför ofta en mycket varierad bebyggelse med bondgårdar, småstugor och 1900-talsvillor om vartannat.

De förhållandevis homogena markförhållandena i kombination med det bosättningsstryck som alltid funnits i regionen, har ofta lett till en komplicerad fastighetsutveckling, med klyvningar/avsöndringar och sammanslagningar även över bygränserna. I viss mån är detta synligt i landskapet, i så måtto att det finns en mångfald av gårdar och byggnader som ligger spritt. Det är inte alltid lätt att avgöra en gårds historia eller bytillhörighet.

Området är också ett av länets mest herrgårds-täta. Flera av områdets herrgårdsbyggnader är säterier från 1600- och 1700-talen. Godsbildningen har dock fortsatt under 1800-talet och ända in på 1900-talet, då ledande personer i Kalmar köpt upp gårdar i närheten av staden, slagit samman ägor och låtit uppföra nya, stora gårdar, ibland i helt nya lägen. Utformningen av herrgårdarna och storgårdarna har inte varit lika traditionsbunden som på bondgårdarna. Idealen har skiftat med stilepokerna.

Medan det finns många storgårdar kring Kalmar, är gårdarna vanligtvis något mindre i norra och södra regionen. I området norr om Kalmar (Läckeby, Bäckebo, Slakmöre) framträder den götiska gårdsformen, med mangård (bostadshus) och fägård (ekonomibyggnader), stundtals tydligare än på andra håll. Det beror till stor del på att man behållit den kringbyggda, slutna formen. Fägården avgränsas ofta av ett trelängt ladugårdskomplex och mangårdsbyggnaden flankeras av ett par mindre boningshus/bodas som flyglar.

Speciella byggnadstyper

Regionen är välförsedd med välbevarade medel-

tida stenkyrkor. Den under så lång tid ihållande godsbildningen har gjort Möre till ett framträdande herrgårdslandskap, vilket är särskilt påtagligt i bygderna närmast Kalmar. De stora gårdarnas mangårdsbyggnader utgör dock en brokig skara vad gäller ålder, form och stil. I övrigt präglas området närmast Kalmar av en uppsättning relativt moderna företeelser som hör stadsbygden till, som exempelvis handelsträdgårdar, fritidsområden och kommunaltekniska anläggningar.

I Södermöre har fisket satt fysiska spår i landskapet genom små fiskelägen med enstaka bodar belägna på land och bryggor eller kåser ("diken" i strandkanten att dra upp båten i). I norra Möre finns inga direkta fiskelägen eller äldre kustsamhällen, utan bondbyarna ligger en bit in i landet. Handelssjöfarten, som hade sin glansperiod vid 1800-talets mitt, ledde till att flera hamnar byggdes ut i regionen. I Södermöre har även funnits flera varvsplatser och båtbyggarplatser, där Bergkvara utgör den mest framträdande. Till kustlandskapet hör även modern fritidshusbebyggelse.

Närings-, industrier, tätorter

Jordbruket har varit områdets dominerande näring, kompletterad av handelssjöfart och fiske. 1900-talets semesterboende har medfört ett delvis förändrat byggnadsskick utmed kusten. I anslutning till äldre hamnar/skeppsvarv och små fiskelägen, finns sportstugor från 1900-talets andra hälft, men ibland även sommarvillor från 1900-talets första hälft uppförda av mer bemedlade personer. Idag utgör dessa sommarstugeområden en särskild typ av tätbebyggelse, som i allt högre utsträckning permanentbeboas.

I regionen fanns tidigt en del småskaliga industrier som 1800-talstegelbruk och inte minst många skeppsvarv/båtbyggerier vid kusten. Den stora industrialiseringsvågen under 1900-talet kom dock endast att få begränsade verkningar i denna utpräglade jordbruksregion. I Kalmars omland byggdes ett antal sockencentra ut med administrativa funktioner och samhällsservice, samt med bostadsbebyggelse kopplad till handel och småhantverk. Kanske fanns även nå-

gon större sågverksrörelse eller mekanisk verkstad, idag vanligen nedlagd, men överlag har dessa orter haft ganska få industrier. De nåddes vanligen av järnväg ganska sent (ca 1900). I Kalmar anlades i slutet av 1800-talet och 1900-talets inledning en del större fabriker, där framförallt tändstickstillverkning och livsmedelsindustri kom att bli karakteristiska för staden. En del äldre industribyggnader finns ännu kvar, med andra funktioner.

Byggnadsskick

Till bondgårdarna i Möre hör huvudsakligen mangårdsbyggnader som antingen är tvåvånings parstugor, eller rymliga 1½-planshus med frontespis av sen 1800-talsmodell, merparten av dem målade i ljusa oljefärger. Enkelstugor förekommer mer sparsamt. I området finns en tidigt utvecklad snickeritradition, vilken möjligen kan ha utvecklats under inflytande från Kalmars borgarhus och byggnader ritade av den på Värnanäs bosatte Carl Mannerskantz.

Många av boningshusen har redan under 1800-talets första hälft försetts med panel, hyvade lister, samt sågade detaljer. De har då samtidigt målats i ljusa oljefärger, och detta skick är tidigare här än de flesta andra områden i länet. Fönsterfodren som inramar hela fönstret är ibland kantade av profilerade lister, så att en "tavvelram" bildas kring fönstret – ett byggnadsskick som spridits från husen i Kalmar. Dessa foder ligger i liv med fasadpanelen och man menar att många byggnader i Kalmartrakten ursprungligen inte haft någon panel. I Torsåstrakten har snickeritraditionen vid mitten av 1800-talet omsatts i ett enhetligt fasadspråk, där samma formelement återkommer på många av mangårdsbyggnaderna.

Herrgårdarnas mangårdsbyggnader varierar i ålder, form och stil, vilket kan förstås med tanke på den långa period som godsbildningen fortgick i trakterna. Här finns panelklädda och reverterade träbyggnader, putsade stenbyggnader och byggnader med teglet synligt i fasad. Merparten av områdets herrgårdar är i gustaviansk stil, d.v.s. sent 1700-tal och tidigt 1800-tal.

Områdets ladugårdar är generellt sett stora, på herrgårdar och storgods t.o.m. mycket stora. Många av ladugårdarna är byggda omkring sekelskiftet 1900, med småspröjsade fönster och figursågade fönsterfoder, men helt moderna ekonomibyggnader är inte ovanliga vid områdets storgårdar. Stenladugårdar från 1800-talets andra hälft kan förekomma. I området norr om Kalmar är det vanligt med trelängade, kring-

byggda ladugårdar, ibland uppförda i ”äkta” skiftesverk (plankor, inte timmer). Användningen av stråtak på jordbruksbyggnaderna har levt kvar längre i de södra delarna av Möre än i övriga länet. Ibland finner man ännu ekonomibyggnader av ansenlig storlek, där stråtaken ligger kvar. Oftast har de idag dock utbytts, mot eternit eller plåt.

Den götiska gårdsformen framträder ofta tydligt på gårdar i områdena norr och väster om Kalmar. Det beror på att man behållit en flerlängad form på ladugården, och därmed den kringbyggda fägården. Här syns Kungsgården i Ryssby.

Sporsjö Lanthushålls- och Lantbruksmuseum får stå som exempel på de stråtak som ibland ännu påträffas i Möres slättbygder.

Gavelformade överstycken på fönstren, avvikande, ofta liggande, panel under bottenvåningens fönster och friser av bågformer under fönstren och takfoten kännetecknar ”Torsåspanelen” som finns i den sydligaste delen av Möre, jmf karta s. 11.

Norra sprickdalslandskapet

Främst agrar bebyggelse
 Faluröda husklungor
 Småbyar
 Radbyar förekommer
 Herrgårdar
 Båthus och bryggor

Få tätorter
 Bruksorter och sockencentra
 Bergmalmsbaserade järn- och kopparbruk
 (som ställts om till)
 Verkstadsindustrier
 Gruvor och stenbrott
 Enkelstugor vanliga
 Halvannanvåningshus inte ovanliga
 Tegeltak vanliga på ekonomibyggnader

”Tjustempire”

Foderlösa fönster i Tjust
 Lockpanel, eller ”hybrid” mellan lock- och
 locklistpanel
 Panel på förvandring i Tjust

Tjust = Tätbygd
 Gamleby-Västerviks stadsbygd
 Kustbygd

Misterhult = Glesbygd
 Kustbygd

Översiktlig beskrivning

Det norra sprickdalsområdet är en jordbruksregion, där de agrara näringarna har haft stor betydelse under hela 1900-talet. I Tjust finns en omfattande tidig industrialism i form av olika bruksrörelser. De få tätorter som finns, är ofta anrika järnbruksorter. Bortsett från stadsbygden i Gamleby – Västerviksområdet är större tätorter sällsynta. Sockencentra och järnvägsorter har inte expanderat påfallande under 1900-talet, utan i hög utsträckning behållit en lantlig karaktär. Eftersom det är glest mellan orterna, präglar landsbygden upplevelsen av landskapet.

Faluröda husklungor, av skiftande storlek, ligger på gränsen mellan de skogsklädda höjderna och de ofta långsmala dalbottnarnas öppna odlingsjordar. Ofta ligger husen ganska löst grupperat, men de större byarna antar ibland radbyns form. Landsvägarna som löper utmed dalstråken, passerar inte sällan tätt mellan husen. I Misterhultsdelen finns färre stora husklungor och byggnaderna tycks genomgående vara av en något yngre karaktär.

Regionen är ett av länets mer utpräglade herrgårdsområden. Flera av herrgårdarna har utgjort bruksherrgårdar. Vid de stora gårdarna har förutsättningarna funnits för ett livaktigt lantbruk. Vid dessa gårdar finns ett stort och åldersmässigt sammansatt byggnadsbestånd, ibland med riktigt ålderdomliga byggnader.

Regionen har en kraftigt flikig kust och en omfattande skärgård. Fyr- och lotsplatser, fiskelägen och fritidshusbebyggelse hör till bebyggelsebildens. Skärgårdshemmanens byggnader liknar dem på fastlandet. Den största skillnaden ligger i sjöbodarna, som i denna region har formen av båthus. De aktiva skärgårdslantbruken blir idag allt färre. Medan boningshusen konverteras till fritidshus, blir ekonomibygnaderna överflödiga.

Agrart byggnadsbestånd och bebyggelsestruktur

I det kuperade landskapet återfinns bebyggelsen i anslutning till dalsänkornas öppna odlingsjor-

dar. Gårdarna ligger en bit upp i sluttningen, på gränsen till de skogsklädda höjderna, alternativt på ”öar” i jordbruksmarken. Eftersom landsvägarna främst löper utmed de öppna och bebyggda dalgångarna, uppfattas landskapet som bebott, trots att området idag i själva verket är ganska glest befolkat. Utmed samma stråk finns även en del torpbebyggelse, men torpen ligger oftare ett stycke iväg från allfarvägarna, i anslutning till odlingsjordar i mindre fickor och sänkor mellan urbergshöjderna

I delar av regionen, som i centrala Tjust, har en mer storskalig topografi gett förutsättningar för sammanhängande jordbruksmarker med större byar och herrgårdar. I andra delar av regionen, som i Misterhult, har jordarna varit små, oregelbundna och splittrade, vilket gjort att ensamgårdar dominerat. Bondbebyggelsen utgörs av husklungor av varierande storlek, vanligen relativt små, uppbyggda av ett par, tre gårdar. Till varje gård hör ett ganska stort antal byggnader som vanligen ligger löst grupperade kring tun och landsväg så att vägen ofta passerar mellan husen. Byggnaderna ligger på olika höjd och ledd i förhållande till varandra, eftersom man försökt utnyttja avsatser och bergknallar för husens placering. Den faluröda färgen är helt dominerande, även på boningshusen. De många tegeltäckta taken utgör ett påfallande inslag i bebyggelsebildens.

Några av de större byarna är radbyar, där bebyggelsen ligger på geometriskt reglerade bytomter. Gårdarna kan då ibland i sina huvuddrag anta s.k. götisk gårdsform, d.v.s. den långsmala tomtens delas av en mur eller ett staket i mangård (med boningshus) och fägård (med ekonomibygnader). Gårdarna är dock inte helt kringbyggda och sluter vanligen inte till mot bygatan.

Herrgårdarnas mangårdsbyggnader, varav flertalet härrör från slutet av 1700-talet och 1800-talets första hälft, är som brukligt placerade med ett utblickande läge på en markant kulle eller på höjden intill en sjö/havsvik – en typ av lägen som det finns gott om i Tjust. Till herrgårdsmiljöerna hör också bostadshus för de

anställda, parkmiljöer samt ansevliga ekonomiska byggnadskomplex med rymliga byggnader. Vid dessa fungerande storgårdar finns ett omfattande och åldersmässigt sammansatt byggnadsbestånd. Här kan en byggnad från 1600-talet ligga bredvid en nybyggd lösdriftshall. En del av herrgårdarna har anlagts som bruksherrgårdar. Även vid de mer jordbruksbaserade herrgårdarna har man ofta drivit olika tidigindustriella rörelser (tegelbruk, kvarnar, sågar, spikhammare etc.) och en del sådana byggnader kan ännu finnas kvar.

Speciella byggnadstyper

Den agrara bebyggelsen vid kusten och i skärgården liknar fastlandets. Det tydligaste särdraget är att fisket utgjort en viktig del av gårdarnas ekonomi. Gårdsbebyggelsen ligger så gott som alltid placerad mellan jordbruksmarken och bryggorna med sina båthus. Båthusen i Tjusts skärgård ligger ofta vinkelrätt mot stranden, medan Misterhults båthus vanligen placerats så de ligger utmed stranden.

Närings-, industrier, tätorter

Till Tjusts speciella förutsättningar hör den komplexa berggrund, ur vilken malmer brutits åtminstone sedan tidigt 1500-tal. Några större gruvor, men många mindre skärpningar och gruvor, finns ute i skogarna. Från mitten av 1600-talet etablerades järn- och kopparbruk på flera platser. De nyttjade till en del de lokala bergmalmerna, men även sjömalm, ”importerad” malm och järnråvara. Kring de järnbruk som klarade övergången till industrialismens era, växte från 1870-talet och fortsatt under 1900-talet, små bruksorter fram.

På dessa orter är bruksområdet, med olika generationer av verksbyggnader, ett dominerande inslag. Bruket omges av en varierad bebyggelse som vittnar om orternas livaktighet under hela 1900-talet: villa- och radhusmiljöer, enstaka hyreshus, äldre butikslokaler, ett par fristående moderna dagligvarubutiker, olika kommunala byggnader och fritidsanläggningar. Typiska för bruksorterna är de olika generationerna av inbördes lika bruksarbetarbostäder som uppförts

av industrin. Några mindre industrilokaler, en del av dem ännu i bruk, finns vanligen också på orten. De har ofta uppkommit som avknoppningar av och/eller underleverantörer till bruken.

Järnbruken har dominerat regionens industriella liv. Få större industrier har tillkommit under 1900-talet, förutom i Gamleby och Västervik. Det är glest mellan tätorterna. I de föga utbyggda kyrkbyarna och stationsorterna har vanligen bara funnits enstaka småindustrier som kvarn, mejeri eller någon mindre verkstad. Industrialismen har haft en begränsad verkan i dessa miljöer och de byggnader som tillkommit kring mitten av 1900-talet inskränker sig kanske till en del mindre bostadshus, ett par av dem med butikslokaler i bottenvåningen, en skola och kanske ett kommunalhus.

Utmed kusten har en del hamnar växt ut till mindre tätorter, kring näringar som fraktfart, skeppsbyggeri och fiske. I kustbandet och ute på öarna ligger många små nedlagda stenbrott. Det här är ett av de områden i länet, där stenhuggerinäringen var stor i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet – både den enklare ”gatstensknackningen” och den mer avancerade huggningen av gravvårdar och monument.

Byggnadsskick

Laga skifte genomfördes i Tjust ofta på 1840- eller 50-talen. Bondgårdarnas boningshus är enkelstugor, eller mer sällan parstugor, i två våningar, ibland även ”frontespishus” från omkring sekelskiftet 1900. Boningshusen är oftast klädda med rödfärgad lock- eller locklistpanel och en vanlig variant är en ”hybrid” mellan de båda. Fasaderna har sällan oljefärgsmålats eller klätts med andra fasadmaterial. Liksom i andra delar av Vimmerby – Västerviksområdet saknar fönstren ofta foder. Själva panelen täcker skarven mellan fönster och stomme. Endast ovan fönstret finns en foderbräda som håller upp vattlisten. Ornamentiken är ofta begränsad, koncentrerad till verandans utsmyckningar.

De flesta ladugårdar är stora och högresta, ib-

land byggda på höga stenfötter åt dalsidan. Terrängens nivåskillnader har ibland kunnat utnyttjas för inkörsbryggor till loftet. De många stora tegeltaken utgör ett påfallande inslag i landskapet. Troligen har man redan under 1800-talet bytt ut ekonomibyggnadernas stråtak mot tegelpannor, som sedan bestått fram till idag. Sentida takomläggningar har vanligen gjorts med plåt.

Den södra delen av regionen, Misterhult, utgör en del av det bälte genom mellersta länet där laga skifte ofta genomförts efter år 1875. Andelen mangårdsbyggnader av yngre datum tycks större än i Tjust. Dessa byggnader är av ”frontespismodell” och ibland reveterade med utsirade omfattningar kring fönstren. De äldre boningshusen liknar dem i Tjust, d.v.s. den panelade och rödfärgade enkelstugan i två våningar dominerar. I Misterhult har dessa byggnader oftast (alltid?) fönsterfoder.

1830- och 1840-talen framstår som ekonomisk guldålder i regionen, då många av herrgårdarna nyuppförts eller ombyggts. Flera av dem har haft samme byggmästare, Jonas Jonsson, ibland även samme arkitekt (Axel Nyström, Jöran Folke Oppman eller Folke Birger Oppman). Likheterna mellan dessa herrgårdar har lett till att termen ”Tjustempir” har myntats för att beskriva den relativt strama stilen. Till empirens stildrag hör liggande panel på förvandring, vilket påträffas oftare i denna region, jämfört med andra delar av länet. Västerviks äldre trähusbebyggelse präglas också av tiden kring 1800-talets mitt. Staden fick år 1832 en byggnadsordning som påbjöd revetering av husen, vilken fick visst genomslag

Järnbruk, bruksorter och bruksherrgårdar kännetecknar ”Norra sprickdalsområdet”. Här syns herrgården vid Toverums Bruk.

Casimirsborgs herrgård är ett exempel på en av regionens många herrgårdar i empiristil, ”Tjustempir

T.v.: Enkelstugan i två våningar är en mycket vanlig variant av mangårdsbyggnad i denna region. Nocketorp i Ukna.
T.h.: Många stora tegeltak syns ännu i det norra länet, här på ett magasin vid Nygårds herrgård i Lofta socken.

T.v.: I Tjust och även längre västerut, i Vimmerbytrakten, är det mycket vanligt att de äldre husen inte har några fönsterfoder. Ibland har man ändå målat på "fuskfoder".

T.h.: I Tjust förekommer liggande panel på förvandring på en del äldre hus. Trästad i Blackstad socken.

T.v.: I Misterhultsdelen av denna region finns byggnader som tillhör länets "putsbälte", se karta s 11.

T.h.: De vackert "spetsklippta" stuprörskuporna utgör en speciell detalj i Misterhult, som även förekommer i Kristdala trakten.

T.v. ett exempel från Söndered på ett båthus i Tjust. T.h. ett exempel från Västra Eknö på ett båthus av Misterhultstyp.

Emåns och Stångåns dalgångar

Många små industriorter

Större byar

Radbyar inte ovanliga

Herrgårdar/storgårdar

Broar

Ängslador

Bodar?

Järnbruk

Vattenkraftverk

Möbel- och snickerifabriker

Tegelbruk

I Vimmerbytrakten: foderlösa fönster, lockpanel, rundad locklist

I Målillatrakten: formrika snickeri- och putsdetaljer, stjärnfönster, rikt dekorerade dörrar etc.

Tätbygd

Hultsfred-Vimmerby stadsbygd

Översiktlig beskrivning

Genom Kalmar län går en smal, men kulturhistoriskt betydelsefull diagonal, som bidras av Stångåns, Emåns och Alsteråns dalgångar, samt angränsande åsbildningar. Här gick den medeltida Kungsvägen mellan Kalmar och Stockholm. Då järnvägarna drogs fram förstärktes transportstråket och ännu idag går en av länets viktigaste kommunikationsleder utmed dessa dalgångar. De goda jordbruksförutsättningarna i dalstråken har genererat en omfångsrik agrar bebyggelse, medan den rikliga tillgången på vattenkraft i kombination med de goda kommunikationerna gett en omfattande industrialisering och utbyggnad av småorter under 1900-talet.

I byggnadshänseende finns stora likheter utmed hela stråket, inte minst sett till typen av orter och byggnader. På en lägre skalnivå och sett till det praktiserade byggnadsskicket, finns dock ofta likheter ”på tvären”, d.v.s. mellan dalstråket och dess omland. Exempelvis påminner byggnaderna i hela nordvästra länet om dem som finns i Vimmerby, ett byggnadsskick som i viss mån skiljer sig från det runt Hultsfred eller i Ålem. I den gjorda regionindelningen har den nedre delen av stråket, avsnittet utmed Alsterån, förts till sitt omland: ”Åsbygden”, medan Emån och Stångåns dalgångar fått bilda en region.

Regionens samlade bebyggelsebild präglas av kontrasten mellan de lantliga, ofta ganska stora, byar som ligger i landskapets lägre partier och de små stations samhällen som växt fram under industrialismen, inte sällan i anslutning till äldre kyrkbyar. Historiskt sett har det funnits många sätesgårdar i området och ännu idag finns många storgårdar/herrgårdar, även om den geografiska koncentrationen inte är så markant som exempelvis i Tjust eller i Kalmartrakten.

Agrar byggnadsbestånd och bebyggelsestruktur

Sett till den agrara bebyggelsen så präglas regionen framförallt av de bördiga jordbruksbygder som utbildats i flackare landskapspartier, kring långsamflytande vattendrag eller grunda sjöar. Kring Högsby, Mörlunda och Södra Vi

vidgas odlingslandskapet till vad som kan karakteriseras som ”lokala” centralbygder. Där återfinns bebyggelsen antingen som stora byar, eller som stora egendomar, det senare främst i Högsbytrakten.

Utmed dalstråken finns åsbildningar, som dock inte är lika sammanhållna som i ”Åsbygden”, utan mer uppsplittrade. Den agrara bebyggelsen ligger på dessa åsar eller på dalsidorna mot den omgivande skogsbygden. En ansenlig del av byarna har varit reglerade radbyar, men mer löst grupperade klungbyar har också funnits. Skiftets splittrande inverkan på bebyggelsen har varit måttlig och ännu idag ligger många av gårdarna samlade till byar, inte sällan med radbyns form. Utanför den smala remsan av jordbruksbygd sluter sig skogen, med en mer sparsam bebyggelse av småbyar och ensamgårdar.

Speciella byggnadstyper

Regionens särprägel ges framförallt av vattendragen och detta gäller också de byggnadsfunktioner som kan betraktas som speciella för området. I den smala kommunikationskorridor som dalstråken utgör, har både vägar och järnvägar behövt korsa vattendragen. Broar av olika generationer hör till landskapsbilden. I de mer långsamflytande partierna av vattendragen, har markerna närmast vattnen ofta fungerat som slåttermader, där man ännu idag kan träffa på ängslador. I biflöden och trängre passager bildas forsar som i äldre tid utnyttjats till direkt kraftutvinning och från cirka sekelskiftet 1900 för elektriska kraftverk. Regionen ligger även inom den del av Småland som har pekats ut som ett ”bodrike” (jmf karta s. 27).

Närings-, industrier, tätorter

Redan innan den egentliga industrialiseringen utgjorde vattenkraften i de stora vattendragen och deras biflöden en lokaliseringsfaktor för industriella anläggningar och med dem samhörig bostadsbebyggelse. Flera järnbruk har funnits i regionen. Då järnvägarna byggdes drogs de utmed vattendragen och i stora stycken som en parallell till den medeltida kungsvägen. Utmed dalstråken växte ett pärlband av små industrier fram, vars fabriker i hög utsträckning utgick

från träråvara. Möbelindustrin är ett signum för området. Även tegelindustrin har varit väl representerad.

Regionen präglas i hög grad av sina många småsamhällen. Flera av områdets tätorter är typiska stations- och småindustriorter. Några av dem består av ett stationssamhälle som vuxit samman med en kyrkby. Det finns även orter med äldre anor som bruksorter eller handelsplatser. Orterna kännetecknas av småskaliga, idag ofta tomma, verkstads- och fabriksmiljöer. Många sådana miljöer har f.ö. redan rivits. Bostadsbyggelsen utgörs framförallt av småhus från 1930- till 1950-talen. Det finns även hus från tiden kring sekelskiftet 1900 – dels småstugor utmed infarterna, dels affärs-/bostadshus anslutning till stationerna. En skola från 1950-talet, eller kanske ett affärs- och bostadshus från det tidiga 1960-talet, har ofta fått kröna ortens välståndsutveckling. De senaste femtio åren har inte satt så stora avtryck i bebyggelsen.

Byggnadsskick

I de centrala delarna, åtminstone av Emådalen, finns förhållandevis få mangårdsbyggnader i äldre stil bevarade. De finns i högre grad i de angränsande skogstrakterna. De äldre boningshusen är oftast rödfärgade parstugor (eller varianter av parstugan som dubbelkammarsstugor eller sidokammarsstugor) i två våningar. I linje med vad som gäller för länet som helhet, så är enkelstugor vanligare i de norra delarna av området.

På många gårdar i jordbruksbygderna har man låtit uppföra helt nya boningshus från 1860- till 1900-talen, ibland snickerivillor, men mer ofta reveterade hus i ”frontespisstil”. Det är inte heller ovanligt att äldre boningshus reveterats vid denna tid. Den mellersta delen av regionen sammanfaller med det område i länet som generellt sett skiftats sent och som satts i samband med ett hypotetiskt ”putsbälte”, med reveterade mangårdsbyggnader. Ofta är det fråga om spritputs med slätputsade omfattningar, vilka inte sällan ges tillägg i form av fantasifulla ornament – en putsad variant av snickarglädje. I regionens mellersta delar, i trakterna av Järeda-Målilla-

Virserum, finns en rik snickeritradition, med ornerade dörrar och rika lövsågerier. Kanske finns där ett samband med trakternas möbelindustri, i ett traditionellt kunnande att finsnickra och snida i trä? Speciella för denna trakt är också husen med stjärnformade fönster, ett byggnadsskick som tillskrivits en särskild byggmästare. Regionens ekonomibyggnader är oftast uppförda en bit in på 1900-talet, medelstora till stora och byggda i panelklätt regelverk

Möjligen har man i denna region varit mer förändringsbenägna och haft en mer påtaglig påverkan från ”det moderna” (byggnadsteknik, stil, bostadsmönster) än i mer utpräglade skogsbygder. Till detta har sannolikt flera faktorer varit bidragande: herrgårdar, kulturell genomströmning, tidig industrialisering, kontakterna med städernas, inte minst Oskarshamns, och järnvägarnas byggnadskultur.

Ovan: I regionen finns ännu ett antal byar med tydlig radbystruktur, exempelvis Djursdala by. Nedan: Olika varianter av parstugan, ibland asymmetriska som denna i Tulunda (troligen en s.k. sidokammarsstuga) är vanliga bland de äldre mangårdsbyggnaderna. I den norra delen av regionen finns dock även många enkelstugor.

T.v.: I Vimmerbytrakten är det vanligt att man använt halvstavslister på locklistpanelen. Exempel från Frödinge. T.h.: I trakten av Vimmerby är det också förhållandevis vanligt med lockpanel på de äldre mangårdsbyggnaderna. Nära utanför Vimmerby.

T.v.: Tandsnittsfris ovan fönstren förekommer ofta i Vimmerbytrakten. T.h.: I likhet med Tjust finns det i trakterna av Vimmerby många äldre hus som saknar fönsterfoder. Exempel från Mossebo.

I den norra delen av regionen, liksom i angränsande delar av Höglandsdelen, kan man sällsynt påträffa s.k. tvillingstugor, en hustyp som utgörs av två sammanbyggda, spegelvända enkelstugor. Denna hustyp betraktas som ålderdomlig, typisk för trakterna på/i anslutning till småländska höglandet och som ett uttryck för 1700-talets hemmansklyvningar. Fröreda Storegård.

Högländsdelen

Få och små tätorter
 Glasbruksorter i söder
 Främst agrar bebyggelse
 Enstaka bruksherrgårdar
 Faluröda boningshus
 Ensamgårdar och småbyar
 Yngre radbyar i norr
 Ålderdomlig bebyggelse
 Kraftiga gråstensmurar
 Ängslador i söder
 Bodar i norr (?)
 Torpbebyggelse

Enkelstugor i norr
 Parstugor i söder
 Sjömalmsbaserade järnbruk
 Glasbruk

Småskalig träindustri
 Skogsbruk och sågverk
 I Vimmerbytrakten: foderlösa fönster, lockpanel, rundad locklist
 I trakten av Järnforsen-Virserum: Formrika snickeridetaljer
 I Emmabodatrakten: Gallerverk i ladugårdarnas gavelspetsar

Glesbygd
 Nybros stadsbygd

Översiktlig beskrivning

I höglandets kuperade skogsbygder öppnar sig landskapet emellanåt, inte sällan uppe på höjderna, till vida ”gläntor”. Över den öppna jordbruksmarken passerar landsvägen, ibland kantad av massiva gråstensmurar, förbi de små byarna. Ett par, tre rödfärgade boningshus ligger på generösa och staketomgärdade tomter intill vägen. Ett stycke från boningshusen, antingen ”bakom” eller på andra sidan vägen, ligger ladugårdarna. Oftast ligger byarna i glest grupperade klungor, men det förekommer också, speciellt i den norra delen av regionen, ordnade tomtrader som vanligen tillkommit vid storskiftet i slutet av 1700-talet. Utmarksslåttern har varit betydelsefull i skogsgårdarnas ekonomi och än idag finns många bevarade ängslador, särskilt i den södra delen av regionen.

De tätorter som finns är, förutom industristaden Nybro och glasbruksorterna i söder, lantliga relativt små sockencentra som präglas av bebyggelse från slutet av 1800-talet och 1900-talets första decennier. Socknarna är stora och det är glest mellan både kyrkor och tätorter. Delar av regionen är mycket sparsamt bebyggda. I södra delen av regionen finns ett antal glasbruksorter med bruksortens typiska drag och ett byggnadsbestånd som i stora delar speglar decennierna kring 1900-talets mitt.

Agrart byggnadsbestånd och bebyggelsestruktur

I de västra delarna av Kalmar län befinner man sig på den yttersta kanten av Småländska höglandet. Här ligger de bästa odlingsjordarna samlade till mindre områden, som avgränsas från varandra av blockrika, kuperade, och ibland sankta, skogsmarker. Skogen utgör ett grundtillstånd, men ibland ger den vika och landskapet öppnar sig till rymliga gläntor av uppodlad mark, ofta i höjdlägen. I den mycket kuperade norra delen av regionen har byarna ofta slutningsläge. Vissa delar av regionen utmärks dock av ”vildmark” med skog och endast enstaka bostadshus.

De få storgårdar och herrgårdar som finns är vanligen knutna till äldre järnbruk. Utmärkande

för hela regionen är att byarna är relativt små och glest belägna. I söder har byarna ofta en klungliknande form med gårdarna oregelbundet grupperade. I norra regiondelen är det vanligare med en mer reglerad bebyggelseform med radbyns struktur. Bebyggelseformen med gårdarna liggande tätt intill varandra utefter bygatan tycks vara relativt sent tillkommen, vid storskiftet eller vid hemmansklyvningar. Boningshusen ligger ofta för sig, indragna ett stycke från landsvägen och omgärdade av ett staket, ibland med en eller ett par andra boningshustomter som grannar. Ekonomibygnaderna ligger ofta på andra sidan bygatan eller ibland ett stycke bortom boningshuset, så att det endast kan skymtas från vägen.

Under 1800-talet, till följd av befolkningsökning och hemmansklyvningar, uppfördes torpbebyggelse på byarnas utmarker. I höglandsregionen har torpbebyggelsen med mindre bostadshus och enklare ekonomibygnader varit mycket frekvent förekommande. Idag har många av dessa enkla torpmiljöer utplånats alternativt blivit sommarbostäder. I de mest ”obefolkade” skogarna, kronoallmänningsarna, utgjorde enstaka små torpstugor den enda bebyggelsen innan Domänverkets skogsarbetarbostäder uppfördes på 1940-50-talen. De senare är genom sin typutformning relativt lätta att igenkänna.

Näringsar, industrier, tätorter

I dessa skogrika trakter etablerades järnbruk på många platser under 1700- eller början av 1800-talet. Järnbruken baserades till stor del på lokala sjömalmer. Bruken medförde nya byggnadstyper, såsom verksbyggnader, arbetarbostäder och herrgårdar. Mot slutet av 1800-talet lades järnbruken ned, men en del av dem överlevde med en ändrad produktionsinriktning. Några av dem blev glasbruk. I den södra delen av regionen finns ett antal glasbruksorter med bruksortens typiska drag och ett byggnadsbestånd som i stora delar speglar decennierna kring 1900-talets mitt.

Bruken blev ofta samhällsbyggande och skapade nya bebyggelsekoncentrationer. Förutom bruksorterna, utgörs regionens övriga tätorter av lant-

liga relativt små sockencentra med bebyggelse från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Socknarna är relativt stora till ytan, vilket innebär att det är glest mellan både kyrkor och tätorter.

Från mitten av 1800-talet blev skogarna allt viktigare som virkesråvara. Skogsavverkningar gav välstånd till bönderna och sågverksnäringen utvecklades till industri. I regionen finns en hel del större sågverk. Delar av området, som Nybro och Virserum, kännetecknas även av möbel- och snickerifabriker.

Speciella byggnadstyper

I de södra delarna av regionen fanns tidigare omfångsrika myrmarker. Genom sjösänkningar och utdikningar skapades viktiga slättermarker. Vid stora myrar/mader som låg långt från gården uppfördes ängslador, s.k. madhus. Ängsladorna är än idag karaktäristiskt framträdande inslag i jordbrukslandskapet. En utmärkande byggnadstyp för den norra delen av regionen är den rikliga förekomsten av bodar, vilket kan betraktas som ett kvardröjande drag av månghus-systemet och som möjligen kan höra samman med de oskiftade byarna.

Torpbebyggelsen bör ses som en karaktäristisk bebyggelsekategori i denna region. Torpen var på vissa håll permanentbebodda långt fram i tiden. Många av de små torpstugorna ligger ännu kvar, dock ofta med igenväxande omgivningar och förfallna eller rivna ekonomibyggnader.

I regionen har funnits en lång tradition av träkyrkobyggande, vilken dels kan förklaras av att trakterna är mycket skogrika, men också som ett resultat av att de relativt små församlingarna inte var särskilt bemedlade och därför inte kunde bekosta en stenkyrka.

Byggnadsskick

I de södra delarna av regionen är de vanligaste förekommande mangårdsbyggnaderna varianter av timrade parstugor i två våningar med rödfärgade brädfodringar. Dessa boningshus är övervägande uppförda under 1800-talet mitt eller senare hälft. Även envåningsbyggnader med en

relativt bred frontespis är förhållandevis vanliga. I Emmabodatrakten har frontespisen inte sällan ett trekantigt fönster överst, en fönsterutformning som även kan gå igen på husets gavlar. Ladugårdarna är medelstora och till största del uppförda i skiftesverk av timmerstockar. Vanligt förekommande på ladugårdarna är att gavelspetsarna inte har försetts med fönster, utan istället med ett öppet gallerverk.

Även i de mellersta delarna av regionen är varianter av parstugan den vanligaste äldre mangårdsbyggnaden, men enkelstugor blir allt vanligare ju längre norrut i regionen man kommer. I trakterna av Virserum- Målilla- Järnforsen är dekorativa snickerier överlag mer frekventa än i övriga delar av regionen. Speciella för denna trakt är bl.a. husen med stjärnformade fönster, ett byggnadsskick som tillskrivits en särskild byggmästare. Förstukvistar med lövsågerier förekommer i hela regionen, men det är också vanligt att dörren är ”bar”, utan skyddande kvist.

Ovan: Enkelstugorna dominerar i den norra delen av ”Höglandet”. Exempel från Sevedstorp, Pelarna socken. Nedan: I mellersta och södra delarna är varianter på parstugor vanligare, som här i Lindshult, Kråksmåla socken.

I regionen finns även en hel del frontespishus. I trakterna av Emmaboda har de vanligen två fönster i frontespisen samt triangelformade fönster i gavelrösten. Här ett hus i Långasjö. I de södra delarna av regionen har husen oftast en locklistpanel, utan horisontella lister eller särskilda avslutningar. Dekoren ligger ofta istället å vindskivorna som en "spetskant", som på detta hus i trakten av Huvudhultaö.

T.v.: I bygden kring Virserum-Järforsen finns en finsnickeritradition med ornerade dörrblad och lösågeriverandor. Detta exempel är från Venshult i Järeda socken. T.h.: I samma trakter finns också flera exempel på utsirade reveteringar från omkring sekelskiftet 1900, som detta hus i Kulla i Tveta socken, vilket samtidigt är ett av flera hus med stjärnformade fönster i dessa trakter.

T.v.: I stora delar av Emmaboda kommun återfinns de för dessa trakter säregna gallerverk som sitter i ladugårdarnas gavelspetsar. T.h.: Ett lokalt drag i Fåglasjötrakten är den vitmålade stjärna som pryder många av boningshusen.

Mellersta skogsbygderna

Få tätorter

Parstugor

Faluröda eller ljusa boningshus

Torp

Ängslador i Moränkullebygden

Sjöbodan på landbacken i Moränskärgården

Pappersbruk i Åsbygden

Slöjd- och svarverifabriker i söder

Herrgårdar i norr

Jordkullor i söder

Locklistpaneler

Kristdalapanel i norr

Torsåspanel i söder

Bråboskorstenar

Norra & södra delen = Glesbygd

Mellersta delen = Tätbygd

Kustbygd

Översiktlig beskrivning

En heterogen zon mellan kust och inland som domineras av svagt industrialiserade skogsbygder, men som på mitten delas av "Åsbygden", ett område som uppvisar en mer sammansatt kulturhistoria med äldre centralbygder kring Mönsterås och utpräglade industriorter vid Alsterån och Emån.

Ensamgårdar och småbyar präglar regionen som också tycks ha haft en omfattande torp- och lägenhetsbebyggelse. Bortsett från några mer industrialiserade områden vid de stora åarna och i Mönsteråstrakten, präglas området av en lantlig bebyggelse, med varierande karaktär. Mangårdsbyggnaderna är ofta förvånansvärt stora, olika varianter av parstugan i två våningar. Längst i söder har de ofta ljusmålade "Torsåspaneler", men i övrigt överväger den faluröda färgen. I norr förefaller dock inslaget av yngre mangårdsbyggnader i "frontespisstil" större, vilket även gör att de ljusa oljefärgerna, eller re veteringarna, bildar ett påtagligt inslag i det röda.

Fiskelägen och fritidshusbebyggelse hör till kustbygden. I de norra delarna av regionen finns många bevarade ängslador, medan det i de södra delarna tycks finnas fler bevarade jordkolor än på andra håll.

Agrart byggnadsbestånd och bebyggelsestruktur

Bebyggelsen ligger ofta förlagd till småhöjder i det småkuperade landskapet. I "Åsbygden" blir placeringen på rad utmed åarna tydlig, i andra delar är det vanligare med lösare grupperingar.

Speciella byggnadstyper

I regionens norra del finns en av länets största koncentrationer av bevarade ängslador.

Jordkolor, enkla stugor till hälften nedgrävda i backen, finns bevarade i de södra delarna av denna region och i de angränsande delarna av

Höglandsregionen. De jordkolor som finns bevarade idag är förvisso relativt få, men byggnadstypen tycks ha varit vanligare i dessa trakter än på andra håll.

Moränskärgårdens bebyggelsen liknar den på fastlandet. I vanlig ordning ligger gårdarna ofta placerade mellan båtplatserna och jordbruksmarken. Sjöbodarna ligger i anslutning till skötgårdarna ett stycke upp på land. Det finns även byar som inte har någon omedelbar närhet till sjön.

Närings-, industrier, tätorter

I denna skogsdominerade region har sågverk och träförädling spelat en viss roll. Området är som helhet svagt industrialiserat och de rörelser som bedrivits har varit småskaliga. I söder finns en tradition av handaslöjd av allehanda slag, alltså inte enbart träslöjd. Regionen sammanfaller också i viss mån med de områden i länet som haft flest svarverifabriker.

Området korsas emellertid både av Alsterån och Emån. Kring dessa vattendrag har en utvecklad industri funnits. Emåkvillen med angränsande områden i Fliseryd, är ett av länets mest utpräglade tidigindustriella centra, med kvarnar, stammar, handpappersbruk och Fliseryds krutbruk. I de norra delar av regionen finns en stark pappersbrukstradition, med både många handpappersbruk och många industripappersbruk. Idag är de alla nedlagda, men Mönsterås massabruk för papperstraditionen vidare.

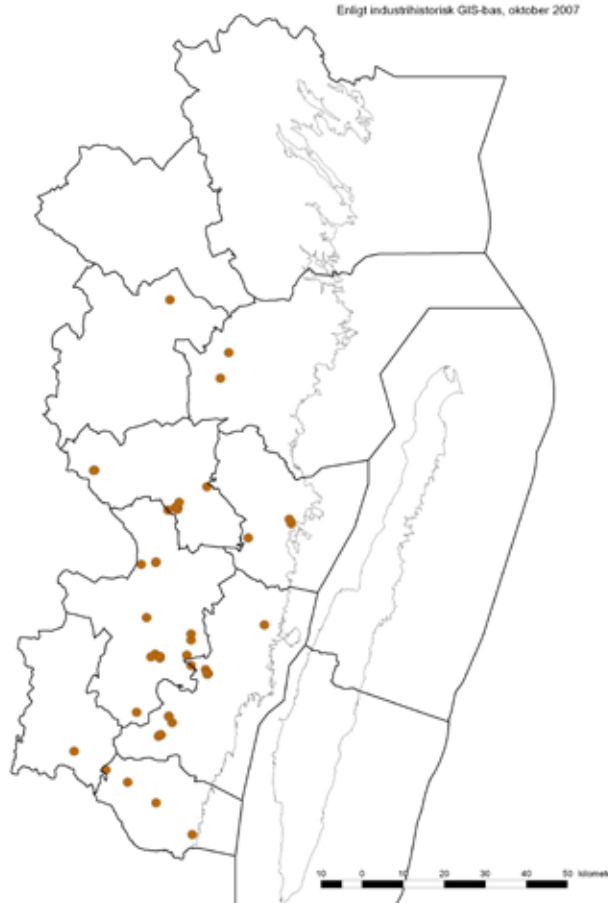
Det är glest mellan tätorterna som helhet. De tätorter som finns har varierande karaktär och historisk bakgrund. Några av dem ligger i anslutning till de större vattendragen och har tidigt utvecklats som industriorter och varit fortsatt expansiva under 1900-talet. Fler samhällen är sockencentra med service- och handelsfunktioner, i mycket präglade av 1900-talets första decennier. Dessutom finns några äldre samhällen utmed kusten, bl.a. Mönsterås.

Byggnadsskick

I de södra och mellersta delarna är de flesta äldre mangårdsbyggnader av parstuguetyp. I den norra delen av regionen är inslaget enkelstugor större och även antalet ”frontespishus” från tiden kring sekelskiftet 1900. I ”Moränkullebygden” har husen speciella detaljer i form av en tandad snickerifris som löper i ovankant fönster och/eller utmed takfoten. Liknande finns på Kristdala prästgård, som kanske fungerat som förebild?

Bobinfabriker (=svarverifabriker) i Kalmar län

Erligt industrihistorisk GIS-bas, oktober 2007

I de sydligaste delarna av ”Mellersta skogsbygderna” är den s.k. ”Torsåspanelen” vanlig, jmf kartan sid. 11.

T.v.: I "Moränkullebygden" återkommer vissa motiv i fasadpanelerna. En vanlig variant kombinerar stående och liggande panel, som bl.a. avdelas av en fris uppbyggd som: båge – spets – båge – spets o.s.v. Här ett exempel på denna panel på en mangårdsbyggnad i Gumsebo. T.h.: En annan vanlig variant är locklistpanelen som avslutas uppåt med en fris där en "tass" möter varje locklist, som på detta exempel från Bjälebo.

T.v.: Typiska för området norr om Oskarshamn, från kusten och inåt, är dels de fasade skorstenarna, dels stuprörens vackert "spetsklippta" kupor, här i Kristdala tätort. T.h.: De norra delarna av de "Mellersta skogsbygdena" sammanfaller också med det hypotetiska putsbältet i mellersta Kalmar län, där både äldre och yngre byggnader ofta reveterats, här en strukturputs i Kristdala tätort.

T.v.: I regionen finns många olika typer av äldre mangårdsbyggnader. I "Åsbygden" är sidokammarstugan en vanlig variant, här en sådan i Skälleryd, Ålems socken. T.h.: Bodarna i Strandans moränkskärgård ligger, som denna på Lövä i Ålems socken, ett stycke upp på land.

Norra länet

Enkelstugor

Tjustempire, panel på förvandring.

Inga fönsterfoder, men fönsteröverstycke.

Byggnadsordning Västervik 1832. Revetering (enkel utformning?)

Tidigt tegel på ladugårdstaken.

Strukturputser.

Tjust: Båthus vinkelrätt mot stranden, med båten vid sidan på huset.

Misterhult: Båthus parallellt med stranden, båtplats i husets längdriktning.

Nordvästra

Tvillingstugor

Skurna och rikt bemålade dörrpartier.

Genombrutna ”trappdörrar”, Virserumstrakten.

”Stjärnhusen”, Virserumstrakten.

Vimmerby - tandsnitt ovan fönstret. Vimmerby rådhus stilbildande?

Vimmerby – särskild lockpanel, locklister med rundad profil

Södra länet

Tvåvånings parstugor.

Framkammarstugor – släktskap med sydgötiska hus (Värnabystugan)

Sydsvensk timringsteknik.

Formmässigt rik träbyggnads-/snickeritradition, som fönster- och dörrromfattningar med klassicerande former.

Men samtidigt vanligare med opanelad timmerstomme i södra länet.

Fönsterfoder som inramar hela fönstret (foder innan panelning, har de inte haft i norr?)

Stråtak på ekonomibygnaderna lever kvar längre.

Papptak på trekantslist.

Snickeriarkitektur - Mannerskantz på Värnanäs spred?

Bl.a. Stranda – inga båthus, istället sjöbodas uppe på backen, flackt.

Mönsterås-Ålem

Dörröverstycken och fönsterfoderprofiler i Ålemstrakten.

”Mönsteråsdörrar”.

Mörekusten och Öland

Svart- och rödtjärade boningshus, på timmer och paneler, i Kalmartrakten.

Ljus oljefärgmålning på vanliga bostadshus tidigt.

Torsåspanel, mitten, slutet av 1800-talet. Torsås prästgård ev. stilbildare.

Stenladugårdar på större gårdar i Kalmartrakten. 1800-talets andra hälft.

Snickerivillor med takaltaner i Kalmartrakten.

Slätpanel förekommer i Kalmartrakten

Södermöreknuten (Utbredning??? Bergkvara, Ekenäs, även på Öland. och uppåt kusten, sikad i Böle, ngt i Kristdala-Oskarshamn och i Högerudatrakten!)

Sydvästra

Gallerverk i ladugårdarnas gavelspetsar i Emabodatrakten.

Nybrojugend och balkonger med gallerverk.

Referenser

- Dedering, Coco. 2001. *Kulturhistoria ur dimma. Emåns avrinningsområde*. Länsstyrelsen i Kalmar län.
- Eriksson Nilsson, Birgitta. 1990. *Kulturminnesvårdsprogram för Torsås kommun*.
- Fajersson, Malin m.fl. 1990. *Västervik; stads-kärnan; kulturhistorisk bebyggelseinventering*. Kalmar läns museum.
- Fallgren, Jan-Henrik. 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200–1 300 e.Kr.*
- Hammarskiöld, Britt-Marie. 1985. *Ett läns utveckling; kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län; etapp I; översikt*. Länsstyrelsen i Kalmar län.
- Hofrén, Manne. 1933. *Öländska bygdestudier*. Ur: *Kalmar Läns Fornminnes-förenings meddelanden XXI*.
- Holmström, Erik m.fl. 2004. *Västgötagårdar – en bebyggelsehistorisk översikt*. Länsstyrelsen i Västra Götalands län.
- Håkansson, Lars-Magnus. 1955. *Bebyggelsen*. Ur: *En blick tillbaka; drag ur Västra Eds kulturhistoriska utveckling*.
- Höglin, Stefan. 2001. *Landskapets agrara avtryck. Agrar landskapsanalys i Kalmar län*. Kalmar läns museum och Länsstyrelsen i Kalmar län.
- Höglin, Stefan. 2005. *Bebyggelse i Bråbygden; Rapport från en bebyggelseinventering i Oskarshamns kommun*.
- Jansson, Thorsten. 1996. *Från Lönneberga till Långe Jan*. Länsstyrelsen i Kalmar län och Svenska Turistföreningen.
- Kulturmiljöer i Vimmerby*. 1994.
- Lamke, Lotta. 2004. *Kalmar läns industriarv; Rapport över industrihistorisk databas, Industriarvsprojektet*.
- Larsson, Olle m.fl. 2006. *Smålands historia*. Historiska media.
- Moreau, Ann. 1984. *Kulturminnesvårdsprogram för Emmaboda kommun*.
- Natur i Östra Småland*. Red. Markus Forslund. Länsstyrelsen i Kalmar län, 1997.
- Natur och kultur på Öland*. Red: Markus Forslund. Länsstyrelsen i Kalmar län, 2001.
- Petersen, Claes-Göran. 1978. *Ryggåsstugor i Tjust och Hammarkind*.
- Schotte-Lindsten, A-C. 1958. *1800-talets bondgårdar och boställsgårdar i Kalmar län*. Ur: *Sveriges bebyggelse, svensk statistisk-topografisk uppslagsbok, landsbygden; Kalmar län, del II*. Red: S Erixon.
- Sveriges bebyggelse, svensk statistisk-topografisk uppslagsbok, landsbygden; Kalmar län, del I-IV*. Red: S Erixon.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1990. Skogen. Temared. Nilsson, N-E. Stockholm.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1994. Kulturlandskapet och bebyggelsen. Temarred. Helmfrid, S. Stockholm.
- Ekonomiska kartan från 1930-40-talen och historiska lantmäteriakter, Lantmäteriverket.

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar